

המצורה החדשה

ר ב ע ו ן
ה ח ב ר ה
ה מ ז ר ח י ת
ה י ש ר א ל י ת

ה ת ו כ ן

מאמרים

- 141 דרב אל-חג' בסיני: הקלעה בנחל
שמואל תמרי
- 168 התיישבות ספונטנית והתיישבות מתוכננת בצפון-
איבולנד, ניגריה
דוד גרוסמן

רשימות

- 194 העדה המתואלית בלבנון וייחודה
אלכסנדר בליי

לקט כלכלי וחברתי (אוקטובר-דצמבר 1972)

- 201 יצחק בר-משה
חברה

ספרים

- 264 ידיעות החברה

כרך כ"ג
חשל"ג/1973
חוברת 2 (90)

HAMIZRAH HEHADASH THE NEW EAST

QUARTERLY
OF THE ISRAEL
ORIENTAL SOCIETY,
JERUSALEM

CONTENTS

ARTICLES

- The *Hajj* Route in Sinai: Qal'at an-Nakhl
Sh. Tamari 141
- Spontaneous and Planed Agricultural Re-settlement
in Northern Iboland (Nigeria)
David Grossman 168

NOTES

- The Mutawāli Community of Lebanon Alexander Blei 194

ECONOMIC AND SOCIAL ROUND-UP

- (October-December 1972)
Society Itshak Bar-Moshe 102

BOOK REVIEWS 206

ISRAEL ORIENTAL SOCIETY NEWS 264

SUMMARY OF ARTICLES IN ENGLISH I

Vol. XXIII
1973
No. 2 (90)

דרב אל-חג' בסיני: הקלעה בנח'ל

שמואל תמרי

א

חשיבותו של דרב אל-חג' אל-מצרי מימי הביניים המאוחרים ואילך ומשמעותו האסלאמית המיוחדת, בהינתן ציר בעל פונקציות דתיות-פוליטיות, כלכליות ואיסטרטגיות, משתקפות היטב בפעילותו האירגונית והקונסטרוקטיביות של השלטון במצרים בתקופה הממלוכית והעות'מאנית. מאמצים ניכרים השקיעו הסולטאנים הממלוכיים [בייחוד מאז אל-מלך אי-זאהר ביברס (1260—1277) ובעיקר בסביבות 1260; דרך אנ-נאצר מחמד ו' קלאוון ובעיקר בין השנים 1309—1340; ובראש וראשונה קאנצוא אל-גורי (1500—1516)], בעיקר ב-1509—1510] וממשיכיהם העות'מאנים (מאז סולימאן המחוקק: 1520—1566) לשיפורה של הדרך: בין אם על-ידי טיפול בה עצמה ובין אם על-ידי הקמת מצודות (אבראג' וקלאע) בתחנותיה העיקריות, אשר נועדו להגן על הדרך ועל מקורות המים, שפותחו בהן, ולאחסן את אספקתם וחפציהם של עולי-הרגל. חלוקתו של הציר קהיר—מכה לארבעה רבעים או צירי-מישנה וקביעתן של "תחנות ראשיות" ו"מישניות" במרחקים פחות או יותר קבועים לכל אורכו נועדו איפוא לפתור את בעיותיהן הלוגיסטיות האלמנטריות של השיירות ממצרים דרך הצי-האי סיני לחג'אז. והנה, חשיבותה של קלעת אנ-נח'ל נעוצה לא רק בהיותה תחנה ראשית, במרכז-כמעט של "הרבע הראשון" (עג'רוד-עקבה)²: מרחקה מעג'רוד 145 ק"מ; מעקבה—135 ק"מ) וראשונה אחרי מהלך של 5—6 ימים, אלא אף בהיותה צומת, שעולי-רגל נוצריים עברו בו בדרכם מעזה לסנטה-קתרינה ובחזרה.³ אכן, שני הנתונים העיקריים, שעליהם הושתת כינונה כ"תחנה ראשית" באזור

- 1 הטקסטים העיקריים העוסקים בדרך החג' מובאים אצל Carl Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1848), VII/2, pp. 153-182, 182-183; J. Jomier, *Le Mahmal et la Caravane Egyptienne des Pèlerins de la Mecque* (Le Caire, 1953), p. 171 ff; Sh. Tamari, "An Inscription of Qānṣūh al-Gaurī from 'Aqabat al-'Urqūb", *Accademia Nazionale dei Lincei Rendiconti*, S. VIII, vol. XXVI, no. 3-4 (Roma, 1971), p. 173 ff.
- 2 J. Jomier, *Bulletin de la Société d'Etudes Historiques et Géographiques de l'Isthme de Suez* (= *BSEHGIS*), vol III (1951), p. 37.
- 3 הש' למשל, Leonardo Frescobaldi, "Viaggi in Terra Santa", *Studium Biblicum Franciscanum*, vol. VI (Gerusalemme, 1848), p. 66; Giorgio Gucci, *ibid*, p. 120; Jacopo da Verona, *Liber Peregrinationis* (ed. Monneret de Villard, Roma, 1950), pp. 70, 194-195; Niccolò da Poggibonsi, *Libro d'Oltre Mare* (ed. Baggtti, Gerusalemme, 1945), pp. 134 ff; Sire d'Anglure, *Le Saint voyage de Jherusalem du Seigneur d'Anglure* (ed. Fr. Bonnardot & A. Longnon, Paris, 1878), pp. 44-45; H. Moranvillé (*Un pèlerinage en Terre Sainte et au Sināi au XVe siècle* (של נוסע צרפתי אנונימי)

החברה המזרחית הישראלית ירושלים

מען המזכירות: בניין טרומן, הר-הצופים, ירושלים, טלפון 85211.
המען למכתבים: האוניברסיטה העברית, ירושלים.
חשבון החברה: בנק לאומי לישראל, המלך ג'ורג' 17, ירושלים, מס' 54600/90.

נשיא החברה: אליהו אילת.
גזבר: שלום גבאי, בנק לאומי לישראל, ירושלים.
מוזכיר כבוד: יעקב יהושע, ע"י משרד הדתות, ירושלים.
מוזכיר החברה: ישראל גרשוני.
שעות הקבלה של המזכירות: יום א' 8.00—9.00;
ימים ב', ג', ד', ה' ו' 13.30—14.30.
יו"ר סניף חיפה: עו"ד ת. געמן, רח' לאון בלום 2/310, חיפה.
מרכז סניף תל-אביב: צבי אלפלג, מכון "שילוח", אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.

©

החברה המזרחית הישראלית

בכל ענייני מינהלה של "המזרח החדש" יש לפנות אל מזכירות החברה המזרחית הישראלית

האחריות לנאמר במאמרים חתומים חלה על מחבר המאמר לבדו
האחריות: ג. בר, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
דפוס "דף-חן" בע"מ, ירושלים.

השומם והצחיח של מדבר התיה, משתקפים בשם שניתן לה על-ידי הכרונולוגים והנוסעים מאז המאה ה-13 ואילך. נתונים אלה, המשמשים בדרך-כלל כקווי-אופי סטנדרטיים של תחנות ראשיות אחרות לאורך הדרך הם, ראשית, מקורות המים והצמחייה (ביחוד דקלים), ושנית, המצודה. במאה ה-13 נזכר המקום (לראשונה בתולדות האיטינרריום של החג' המצרי? — ראה להלן) כ"ביר אנ-נחל"⁴, ואילו במאות ה-14—17 קרוי הוא "נחל"⁵ (ובגירסתו הלטינית המקבילה⁶), כשהלהן (במאות ה-17 וה-18) קרוי הוא "קלעת אנ-נחל"⁷, או במאות ה-19 וה-20 באחת משתי גרסאות אחרונות אלה.⁸ מבלי לתפוס את

באטינרריום הנוצרי, גודעת איפוא גם משמעות דוקומנטרית, שחשיבותה ברורה במחקר דרב אל-חג'י, והש' גם L. Eckenstein, *A History of Sinai* (London, 1921), p. 2; R. Weill, *La Presqu'île du Sinai* (Paris, 1908), p. 119.

4 ר' אל-עבדרי, אר-רחלה אל-מגרביה (מהד' אל-פאסי, רבאט, 1968), עמ' 157. בגירסה אחרת, הקשורה אולי גם היא במים, נזכרה במאה ה-17 כ"ואדי אנ-נחל" אצל כברית אל-חסיני, רחלת אי-ששתא ואצ-ציף (כת"י פריס, 2294, ע"ע 33B, 12A) וכ"בטן אנ-נחל" אצל חאג'י ח'ליפה, ג'האן נכוא, עמ' 541. מקום בשם זה נמצא גם בחג'או ליד מדינה [ר' אבו אסחק אל-ח'רבי, מנאסב, עמ' 365, וכן יאקות, מעגים אל-בלדאן (טהראן, 1965), כרך IV עמ' 768]. גירסה דומה לזאת מצטט עלי מבאר, אל-ח'טט אל-ג'ידה את-תופיקיה (קהיר, 1886), חלק XIV, עמ' 9 בשמו של אבו עבד אל-כרי: "בטן נחל"; בעוד שעבד אל-קאדר אל-ג'ורי, אדידרר אל-פראאר אל-מעזמה פי אח-באר אל-חג' וטריק מכה אל-מעזמה, מביא "בטל נחל" (וראה להלן).

5 (א) שרף אדידין ו' יחיא אל-מקר ו' ג'יעאן, את-תחפה אסיסניה באסמא אל-בלאר אל-מצריה (מהד' B. Moritz, קהיר, 1898), עמ' 28: אם זהו אמנם "תמרת אנ-נחל" עם התחנה הנידונה [ור' גם Omar Toussout, "La Géographie de l'Égypte à l'Époque Arabe" *Mémoires de la Société Royale de Géographie d'Égypte*, Vol. VIII, no. 1 (1926), p. 299] שוב אין ספק במציאותם של דקלים בה. לפחות מאז המאה ה-15, אם לא קודם לכן (מאה 13), ועד לזמן שקשה לקבוע את תאריכו. בעוד שבזמנו של כברית (מאה 17) הם כבר לא נמצאו, הרי אל-בתנוני מדווח עליהם ב-1910 [אר-רחלה אל-חג'אויה (קהיר, 1911), עמ' 33]. ור' גם: S. C. Bartlett, *From Egypt to Palestine* (London, 1878), p. 326. עובדה זו היא שקבעה מכל מקום את שמו של המקום עד עתה; וזאת בניגוד לקביעתו של נעום שקיר, תאריח/ סינאא (קהיר, 1916), עמ' 153; (ב) ג'אלאל אדידין אסיסווי, חסן אל-מחאזרה [מהד' מחמד אבראהים, קהיר, 1968 (?)], חלק II, עמ' 310; (ג) אבן איסא, בדאע אוזוהר (מהד' מצטפא), חלק V, עמ' 152; (ד) שמש אדידין מחמד ו' אחמד, צפת מנאזל אל-חג'י (כת"י פריס, 2761), עמ' 31B.

6 (א) יאקופו דא ורונה, שם, ע"ע 70, 196: NOCALE; (ב) ניקולו דא פוג'יבונסי, שם, עמ' 135: La Mech (ניקולו מבחין בין La Mech = מכה לבין Le Mech, המורה ככל הנראה, אם גם באופן סתום, על נחל; ר' בגאטי, שם, עמ' 135 הערה 6 ו-מ. דה וילאר, שם, עמ' 197). (ג) הנוסע הצרפתי האנונימי (אצל ה' מורנווילה), שם, עמ' 90: NEQUEL; (ד) G. Levi della Vida, "A Portuguese Pilgrim", *Moslem World*, XXXII (1942), p. 287.

7 (א) עבד אל-ג'י אנ-נאבלסי, אל-ח'קיקה ואל-מנאזל פי רחלת בלאד אי-ששתא ומצר ואל-חג'או (כת"י פריס, 5043), עמ' 54A; (ב) G. Bremond, *Viaggi* (Bologna): Kalaat el Nafgal;

(ג) R. de Thevenot, *Voyage de Levant* (1727), t. II, p. 476: Kalaat el Nahhal; (ד) Th. Shaw, *Travels etc.* (London, 1757), p. 477: Callah Nahhar.

8 ר' לגבי נחל, U. J. Seetzen, "Reise von Jerusalem über Hebron zur Berg Sinai", *Monatliche Correspondenz*, vol. XVI (1803), p. 132 ff; J. L. Burckhardt, *Travels in Arabia etc.* (London, 1829), p. 455; Ed. Robinson, *Biblical Researches in Palestine etc.* (London, 1841), vol. I, p. 559; etc. עלי מבאר, ח'טט, חלק א, עמ' 25. לגבי קלעת נחל: מחמד צאדק, דליל אל-חג' לליזארד אלא מכה ואל-מדינה מן כל פג' (קהיר, 1896), עמ' 10; ולגבי קרית אנ-נחל: מחמד לביב אל-בתנוני, אר-רחלה אל-חג'אויה, עמ' 33.

ההשתלשלות הזאת של השם כנוקשה או כאינדקטיווית באופן חד-משמעי, אפשר שהיה בשמות אלה להדגיש שבתחילה היה המקום נווה-מדבר קטן, שמימיו ודקליו התנו את עצם בחירתו, ורק אח"כ התפתח הנתון העיקרי, שהיקנה לו את משמעותו הדיפניטיווית כתחנה ראשית לשהיית-יממה: "המצודה". אבחנה כזאת יש לה לאמיתו של דבר אופי טכני בלבד, שהרי ממשותה הוודאית של ה"תחנה" אינה אלא בהיותה מכלול שלם אחד.

ב

ציינו לעיל את הפעם הראשונה ש"ביר אנ-נחל" נזכרה בספרות. והנה באחד החיבורים המוקדמים והחשובים ביותר לתולדות הטופוגרפיה הדתית של החג'י⁹ קובע מחברו, אבו אסחק אל-ח'רבי (813—898), את "נחל" כתחנה האחרונה, לפני אֵילָה, ברבע הראשון של טריק מצר. במבט ראשון עשויה להיות לקביעה זו חשיבות רבה, שכן ממנה ניתן ללמוד על קיומה של נחל כבר במאה התשיעית (כלומר, בזמנו של אחמד אבן טולון אשר חצב, כידוע, בסביבות 875 את הדרך בנקב אל-עקבה. השאלה היא, כמובן, אם נחל זאת של אל-ח'רבי זהה עם אותה נחל שבה ענייננו. לפחות משתי סיבות נמצאת השאלה קשה:

א) השוואת הטריק המצרי של אל-ח'רבי עם אותו טריק, המובא אצל נציגיה הקלאסיים של האסכולה הגיאוגרפית העיראקית מחד והבלחית מאידך (מאות 9—10) מראה על הזהות העקרונית שביניהם:

לוח 1

אל-ח'רבי	אבן ח'רדאד'בה BGA, VI, p. 149	אבן רסתה BGA, VII, p. 183	קדאמה BGA, VI, p. 190	מקדסי BGA, III, p. 249	יעקובי BGA, VII, p. 340	אדריסי, צפת אל-מגרב (מהד' דוידה-ח'חיה, 1866), עמ' 163
פסטאט	פסטאט	פסטאט	פסטאט			
ג'ב	ג'ב	ג'ב	ג'ב		ג'ב עמירת	ג'ב
חפר	בויב	בויב	בויב		קרקרה	
מנזל אם סעד	מנזל אבן בנדקה	מנזל אבן בנדקה	בידמה מנזל אבן מרו	בנדקה		מנזל אבן צדקה
עג'רוד	עג'רוד	עג'רוד	עג'רוד	עג'רוד	עג'רוד	עג'רוד
קלום	ד'נבה	רית'ה	רביבה	מדינה	קלום	דיונה
כרסי	כרסי	כרסי	כרסי	כרסי		כרסי
חפר/חצא	חפר	חפר	חצן	חפר		חפר
נחל	מנזל	מנזל	מנזל	מנזל		מנזל
אילה	אילה	אילה	אילה	אילה		אילה

9 אבו אסחק אל-ח'רבי, כתאב אל-מנאסב ואמאכן טריק אל-חג'י ומעאלם אל-ג'יזירה (מהד' אל-ג'אסר, ריאד, 1969), עמ' 649. על המחבר ראה ח'יר אדידין אוזרוכלי, אל-אעלאם, חלק I (1969), עמ' 24.

והנה, אצל כל אלה, להוציא אמנם את יעקובי, מופיעה אחרי "חפר" ולפני "אילה" התחנה הקרויה בשם "מנזל". אם אמנם מנזל זה אינו אלא נחל, ההיו הם — ואדריסי בתוכם — נמנעים מלכנותו בשמו המוגדר והידוע כאילו זה מכבר?

(ב) הסיבה השנייה והמהותית יותר קשורה במיבנה הטריק עצמו אצל אל-חרבי: אם אל-חפר זהה עם אל-חצא (המופיעה בנוסחה אחרת של כתב-היד של אל-חרבי; עמ' 649, הערה 8), וזאת האחרונה, הוזה כנראה עם חצן של קדאמה, אינה אלא ת'מ'ד¹⁰, כִּי־אז לא ייתכן שמיקומה של נחל יהיה אחריה, כשם שלא ייתכן שהוא יהיה אחרי כרסי, המרוחקת ממנה בכיוון דרום-מזרח כחמישים ק"מ.

משתי סיבות אלה ניתן היה לפיכך, ובדין, לגזור את אי-הזוהת שבין שתי התחנות הקרויות בשם "נחל", באופן ששאלת זיהויה הפוזיטיווי של נחל אצל אל-חרבי חוזרת לקדמותה. האם ניתן בכל זאת למצוא לה איזה הסבר? כאן באה לעזרתנו עדותו, יקרת-הערך כמו תמיד, של עבד אל-ג'וני אנ-נאבלסי. בתיאורו את אל-קריץ = אל-כרסי, המנזל השישי אצלו בדרכו, הוא מביא ידיעה מעניינת ביותר העשויה לסייע, לפחות במידה מסויימת, בהבהרת השאלה. להלן דבריו: "והו [אל-קריץ] מנזל מעולם וכאן הדיא אל-מכאן [אל-קריץ] יסמי אולאן בנחל אלא אז בנית אל-קלעה פי [אנ-] נחל אל-אאן אל-מקדם ד'כרהא פסמית ב'ד'לכ וסמי הדיא אל-מכאן באסם אל-קריץ"¹¹ זאת אומרת: (א) מלכתחילה נקראה אל-כרסי (= אל קריץ) בשם "נחל", והו "מנזל מעולם" כנראה משום שכבר נזכר ככזה קודם לכן, כגון אצל הגיאוגרפים הנ"ל; (ב) רק לאחר שנבנתה (במאה הארבע-עשרה) הקלעה באנ-נחל הוסב השם "נחל" אליה, ואז כנראה הפכה אל-כרסי (= נחל) לאל-קריץ. במילים אחרות, אם מותר יהיה לקבל, בזהירות יתירה, שאל-כרסי (= אל-קריץ) אינה אלא נחל, כי אז אפשר יהיה לזהותה עם אותה נחל של אל-חרבי, באופן שקריאת הטקסט שלו (כמו גם של אבן חרדאד'בה, אבן רסתה, קדאמה, מקדסי ואדריסי) תהיה, באופן תיאורטי, כדלהלן: "יזמן אל-קלום אלא אנ-נחל [במקום אל-כרסי] זמנהא אלא אל-חפר זמנהא אלא אל-כרסי [במקום נחל] זמנהא אלא אילה". אכן, בעוד שקריאה כזאת פותרת את שאלת המיקום של נחל לפני חפר (= ת'מ'ד? — אותה ביקש וויל¹² לזהות עם Phara שב-Tabula Peutingeriana), הריהי מסבכת עצמה לגבי כרסי, שהרי זאת ממוקמת לפני חפר ולא אחריה (מקהיר בואכה אילת). לאור קושי אחרון זה, המצטרף אל העובדה, שניסוחו של אל-חרבי נשאר בסופו של דבר כמות שהוא, מוטב יהיה להימנע מן הזיהוי של נחל = אנ-נחל; וזאת למרות עדותו, המסייעת לכאורה, של יאקות¹³, המדבר על נחל כעל "מודע פי טריק אש-שאם מן נאחית מצר ד'כרה אל-מתנכי" (= 915—956) — זאת אומרת שהיא התקיימה כבר לפחות במחצית הראשונה של המאה העשירית. אכן, כל עוד לא נפתרה השאלה על-ידי חפירה ארכיאולוגית, נהיר בינתיים רק הפסוק, המסיים את דבריו של אנ-נאבלסי לגבי אל-קריץ (= אל-כרסי): **ואללה אעלם במא הנאכ.**

10 אל-ג'זירי, דרר, אצל אל-חרבי, עמ' 649, הערה 8. ת'מ'ד אל-חצא אינה זהה, כמובן, לביר ת'מ'ד הנוכחית.
11 אנ-נאבלסי, חקיקה (כת"י פריס, 5043), עמ' 56A. מחקר מיוחד על תתנה זו עומד להתפרסם על-ידי בקרוב.
12 וויל, שם, עמ' 115.
13 יאקות, מעגים אל-בילדאן, כרך V, עמ' 276.

ג

מיקומה של נחל בוואדי טוריפיה, סמוך למפגשו עם ואדי אל-עריש (ר' מפת אל-עריש, גיליון 449, קנ"מ 250.000 : 1; נ.צ. 570 300) היתה בו ערובה להימצאותם של מי-תהום שם¹⁴. כבר עבדרי (שם, עמ' 157) מצא בה באר אחת שמימיה, המועטים כנראה אך הראויים לשתיה, היו אז מי-מריבה. באר אחת גדולה (Puteus Soldani) מצא בה גם יאקופו דא ורונה (שם, עמ' 70), בעוד שלפי ניקולו דא פוג'יבונסי (שם, עמ' 135) נמצאו שם (= La Mech) כבר בזמנו, מלבד "הבאר האחת שמימיה טובים", גם "שתי בריכות גדולות" (due bagnora grandissime)¹⁵. ג'לאל אד-דין אס-סיוטי (חסן, עמ' 310) מוסר, ככל הנראה לגבי אותו מערך שתיארו ניקולו לפניו, שהאמיר אאל מלכ (סיף אד-דין)¹⁶ אל-ג'וכנדאר אל-מנצורי בנה שם בזמנו של אנ-נאצר מחמד ו' קלאאון¹⁷ (ב' 1331?) בריכה (ברפה) עם מאגרים של מי-גשמים (מצאנט) ¹⁸. אכן, ה-Fontaine du Soldain שמציין הנוסע הצרפתי האנונימי (שם, עמ' 90), באותה מידה כמו ה-Puteus Soldani של יאקופו לפניו, אינם מורים כנראה אלא על קונסטרוקציה זו של אאל מלכ אל-ג'וכנדאר (קרוב לוודאי לא אחרי 1331)¹⁹. והנה,

14 לגבי המורפולוגיה של האיזור ר' H. Awad, *La Cartographie et la Morphologie de la Péninsule du Sinai* (Le Caire, 1951), p. 21 ff.

15 כך יש להבין את ה-Bagnora, ולא כפי שביקש, בין היתר, בגאטי (שם, עמ' 135, הערה 7) לראות בהן Bagni (= מרחצאות); והש' מ. דה וילאר, שם, עמ' 197.

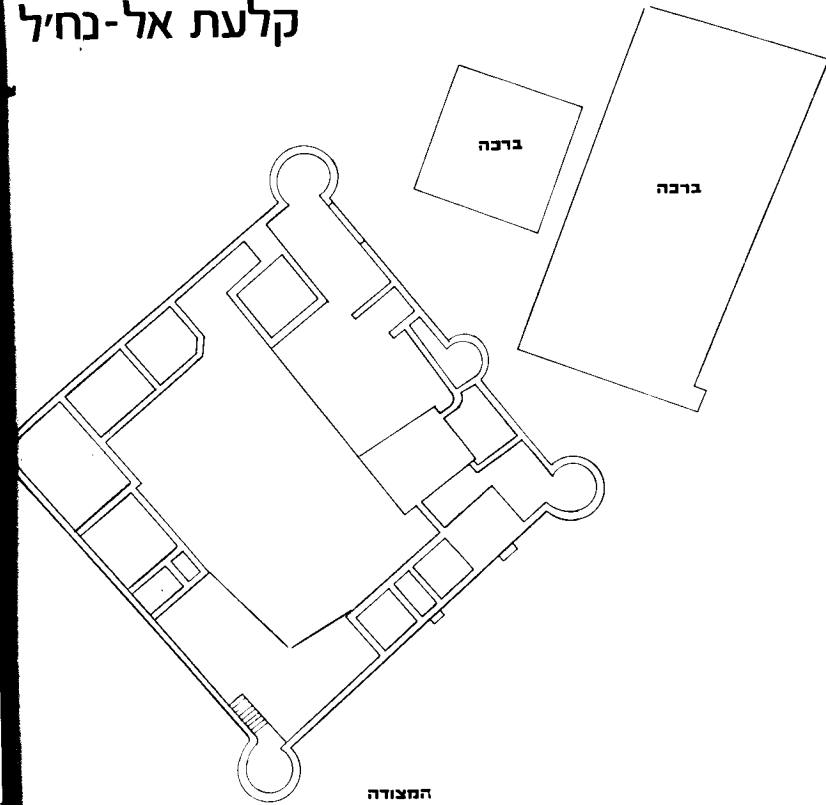
16 לגבי סיף אד-דין אאל מלכ אל-ג'וכנדאר ראה: L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry* (Oxford, 1932), pp. 59-60, note 1; לגבי היגוי שמו, שם, עמ' 60, הערה 1, וכן, מקריני, פלוכ (מהד' מחמד מצטטא 1939), חלק 1, עמ' 872. סיף אד-דין אאל מלכ אל-ג'וכנדאר בנה לפי אס-סיוטי (שם, עמ' 331) גם את הח'אן באולם (הש' כברית, שם, עמ' 8) וגם את זה שבג'רוד (ר' אל-ג'זירי אד-דרר, כת"י אל-אזהר, 2844, עמ' 187A; ג'ומייה, מחמל, עמ' 180; ולהלן). מאידך קובע ג'ומייה, *BSEHGIS*, III, עמ' 44 ומחמל, עמ' 180, שמתקני המים בעג'רוד נבנו ביחוד על-ידי הסולטאן חסן (לפני 1361); האמנם?

17 לגבי היותו מלווהו, כעולה-רגל בעצמו, של אנ-נאצר מחמד בחג' שלו ב' 732/1331(?) ראה מקריני, אד-ד'הב אל-מסבוכ פי ד'כר מן חג' מן אל-אלי-לפאא ואל-מלוכ (מהדורת אש-שיאל, קהיר, 1955), ע"ע 97—98. התאריך של 732/1331 נראה סביר, שכן, מצד אחד, בכתובת במנורת הזכוכית, השייכת ככל הנראה למסגדו שבקהיר משנת 719/1319 הוא נזכר רק כ-אל-מקר אל-עאלי אס-סיפי אל-מלכ אנ-נאצרי (ראה מאיר, שם, עמ' 61), בעוד שמצד שני, בכתובת הייסוד של המדרסה שלו בירושלים — אל-מלכיה — משנת 741/1340 הוא כבר נזכר כ-אל-חג' אאל מלכ אל-ג'וכנדאר (ראה: M. van Berchem, *CIA, Jérusalem, ville*, p. 266, fig. 46). לגבי אנ-נאצר מחמד כאחד מגדולי הבנאים של התקופה הממלוכית ראה מקריני, פלוכ, 2, ע"ע 537, 538—546; ולגבי תיקונו בטריוק אל-חג' ב' 1331 ראה מחמד ג'מאל אד-דין סרור, דולת בני קלאאון פי מצר (קהיר, 1947), עמ' 126.

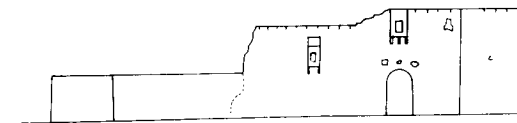
18 ר' Lane, *Lexicon* (1968), Vol. I 4, p. 1735. כברית (שם, עמ' 33B), מוסר רק על בריכה אחת (= ופיה ברכה מן עמל אמראא אל-משודה פי אד-דולה אנ-נאצריה). קשה להבין מה בדיוק היתה משמעותה של ה"בריכה", מחד, ושל המצאנט, מאידך; אולי הבריכה הורתה על "הבאר" והמצאנט על ה"בריכות"? אבל, כאן גם לא הובהר לא רק אם היתה "באר" אחת (מה שנראה אמנם כוודאי), אלא גם מה היה מספר הבריכות. אכן, בעוד שמן העדויות האחרות מתברר דבר קיומן של שתי בריכות לכל היותר, הרי אל-ג'זירי (דרר, כת"י אל-אזהר, 2844, עמ' 189A, וראה להלן) מסר על ארבע בריכות, שאחת מהן (כנראה זאת שבנה לפניו האמיר סלאר בראשית המאה ה-14) כבר לא היתה בזמנו בשימוש, ועל שתי בארות, שמימיה של אחת הועלו ע"י נוריה (גלגל-מים).

19 במונת Puteus Soldani קרויה גם האינסטלציה, שנבנתה על-ידי אאל מלכ אל-ג'וכנדאר בעג'רוד; הש', למשל, Felix Fabri, *Evagatorium in Terrae Sanctae etc.* (Stuttgart, 1842), p. 542. האם מותר להניח, שעל מפעל זה של סיף אד-דין אאל מלכ אל-ג'וכנדאר נרמז

קלעת אל-נחיל

קבר השיד

חיות דרומית מזרחית

בניית: אביה העמנוני
(ברואר 1972)

בכתובת בת שלוש השורות, שנחקקו בכתב נסחי ממלוכי על לוח השייש, אשר נמצא בזמנו טבוע בחזיתו של ה-Shrine ההרוס של שיח' אחמד אלערייני שבעראק אל-מנשיה (בנגב)?
 ל. א. מאיר, שפירסם את הכתובת ב-1932 (Saracenic heraldry, p. 62, No. 6), כבר קבע בוודאות, שלא שם מצוי אתרה המקורי; אפשר איפוא שהיא נתגלגלה והגיעה לנגב מנח'ל שבסיני. בעוד שכתובת זו איננה אמנם כתובת-בניין רגילה, הרי העובדה שהכילה את פסוק 89 מסורת אי-נמל (סורה XXVII), המבטיח גמול על מעשים טובים, עשויה אולי להורות על מפעל חסוד זה של האמיר בדרב אל-חג', להלן מובאות שלוש שורותיה של הכתובת, הפגומה זה מכבר והמצויה היום באוספו של משה דיין, שר הביטחון (שעל היתרו לראותה ולצלמה נתונה לו בזאת תודתי):

بسم الله الرحمن الرحيم []
 [من جاء بالحسنة فله خير منها وهم من [فزع يومئذ آمنون
 الغفير الى ربه ال ملك الجوكندا [ر] الـ.....

ואתו נוסע צרפתי מוסר גם (שם, וככל הנראה לראשונה לגבי עניין זה²⁰) על העברת המים מן הבאר אל הבריכות ע"י מה שנקרא אצל הדיאקוניקון Ephrem (כת"י ואתיקן 286 Arabo, עמ' 102B, ושאינו מאוחר כנראה מהמאה ה-17²¹) בשם פאקיה; דהיינו "גלגל-מים"²² מעץ שהונע ע"י בהמות, ושאת כינונו יחס אל-בתנוני²³ לאל-מלכ אנ-נאצר חסן בין 1347—1351?. וכך, להלן, בעוד שאצל עולה הרגל הפורטוגזי האנונימי אין נזכר אלא קיומם של המים בלבד (שם, עמ' 287), הרי שמש אד-דין מחמד ו' אחמד משתמש, לראשונה אולי בהקשר זה, במונח חדש (בתר-קלאסי במשמע, הגזור מן ה-piscina הלטינית²⁴), המורה על בריכות המים המתוקים והוא פסאקי חלוח (שם, עמ' 31B). יותר מאוחר מוסר האג'י ח'ליפה (שם, עמ' 541; פון המר, עמ' 48) בפשטות על באר = fontaine; ברמון (שם, עמ' 176) על מים מתוקים בלבד, בעוד שכברית (שם, עמ' 12A) חוזר ומוסר שהבאר מזינה את הפסקיה במימיה; בוודאי, אפשר להוסיף, ע"י אותה פאקיה. עדויותיהם של הנוסעים במאה ה-18 וה-19 שוב אינן לפיכך חשובות לגבי טיבה של המערכת, שהרי שאו (שם, עמ' 477) ות'בנו (שם, עמ' 477), למשל, מוסרים רק על המים המתוקים, בעוד שבורקהרדט (שם, עמ' 455) מדבר על מים בלבד.

הנה-כ"כ, מן העדויות המצוטטות עד-הנה, דומה איפוא שניתן לסכם, שמערכת המים בנח'ל, שכללה את הבאר (או השתיים) ושהזינה את 2-3 הבריכות הסמוכות אליה על-ידי פאקיה, נבנתה על-ידי הממלוכים, כנראה לא לפני המאה ה-13 ולא אחרי המאה ה-14, או לכל המאוחר ראשית המאה ה-15. תיאוריהם המפורטים יותר של כמה נוסעים מצריים בזמן החדש (מן המאה ה-19 וה-20) צריכים להיחשב כמורים על אותו מיכלול עצמו, זה שנשאר ללא שינוי מהותי מאז, דרך התקופה העות'מאנית ועד היום (ר' התוכנית ותמונות 1 ו-2). לגבי הבאר מוסר מחמד צאדק²⁵, שעומקה בתחתית המגדל הצפוני-מזרחי של המצודה היה 22 מ'²⁶; מימיה הועלו ע"י פאקיה, המופעלת על-ידי 4 שוורים, והוזרמו (אולי על-ידי צנרת תת-קרקעית) אל מהוץ למצודה (בצפון-מזרח) לתוך 3 בריכות (אהואד) בנויות בקיבולת של 3000 גאד²⁷: בריכה אחת ("שחרבה מזה שנתיים")

20 "Par engins de roes comme d'un molin que tirer yaue de celle fontaine lequel est aux gaiges du soldain par troiz mois de l'an, affin de pourveoir les gens, les chameaux et aultres bestes etc..."

21 והש' גם I. Guidi, *Revue Biblique*, XV (1906), p. 441. הוא תרגם מילולית את הטקסט ללטינית כדלהלן: "Wadi Nakhil cuius aqua salsa est in duobus puteis valde profundis, a quibus ope rotae aquariae a camelis verse acquam trahunt ad duas magnas piscinas..."

22 ר' לייז, לכסיקון, חלק 1, עמ' 1386.

23 ר' אל-בתנוני, שם, עמ' 33.

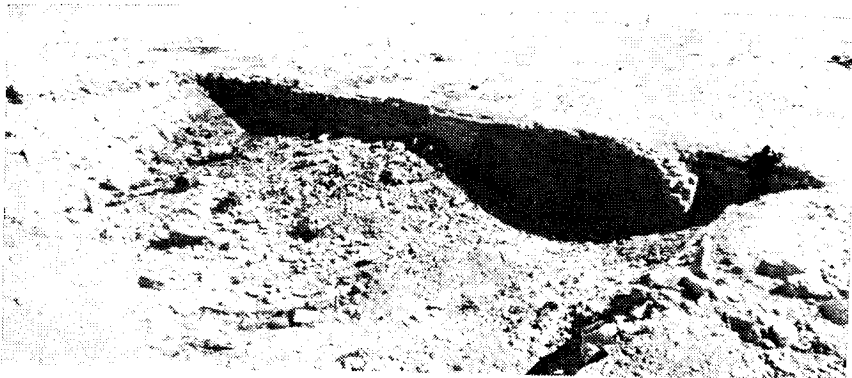
24 ר' לייז, לכסיקון, 6, עמ' 2398.

25 ר' דליל אל-חג', עמ' 9. שוקייר, שם, עמ' 156, מוסר על שלוש בארות קדומות בעומק 10—12 מטרים. באר רביעית נחפרה ב-1906 על-ידי יניגס ברמלי, מושל סיני.

26 במשעל אל-מחמל (קהיר, 1880, עמ' 8) מוסר מחמד צאדק על 16 מ' בלבד; ושמה הכוונה לבאר שמחוץ למצודה? ור' להלן. הואיל ומכל מקום הבאר הזאת סתומה היום, לא ניתן היה לאמת מידות אלה. לפי ג'ומיה, III, *BSEHGIS*, עמ' 138. ה" nappe d'eau בנח'ל היה בין 15 ל-20 מ'.

27 אל-בתנוני, שם, עמ' 33; עלי מבאר, אל-ח'שם, חלק 10, עמ' 25, וחלק XIV, עמ' 9: "ת'לאות/ת אהואד כל חוד יסע אלפי קרבה"; האם על סמך קיבולת. כזאת קבע ג'רוויס (שם, 302) ש-"water is plentiful but unpleasant?"

תמונה 2
הבריכה העיקרית

(צילום: השמשוני, 1972)

ד

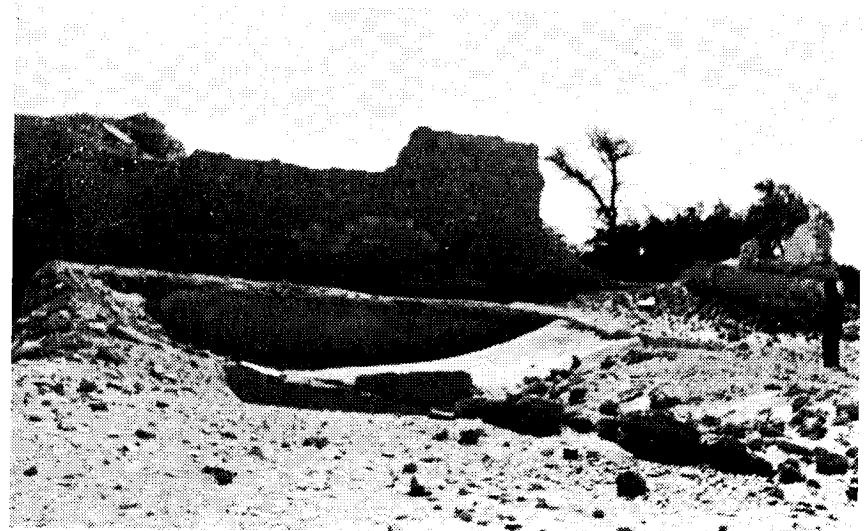
כינונה של המצודה בנח'ל, כמו כינון של מצודות אחרות לאורך דרב אל-הג' המצרי והסורי (ובעצם כמו כינון הדרב עצמו), לא היה מלכתחילה אלא תוצאה של נתון בסיסי אחד: הימצאות מים באותו מקום (בבאר ובבריכות המזונות ממנה). חינויותם העליונה של מקורות-המים בשביל עולי-הרגל והכורח בהגנתם מפני הבדווים או כל אלמנט זר ועויין אחר הם שעמדו ביסוד בנייתה³¹. מצד אחד, נקבעו לפיכך גבולותיה של המצודה באופן שמקורות-המים עם מתקן-השאיבה הצמוד לו יהיו מצויים בתוכה; מצד שני, נקבעו תחומה וביצורה באופן שיאפשרו מתוכה את הגנתן של הבריכות המצויות מחוצה לה. שיקול זה הוא שקבע איפוא לא רק את תוכניתה הסטנדרטית כדרך-כלל, אלא את עצם הקפתה בחומות (אבן או לבנים), שהיקנו לה, לפי בורקהרדט, את ממשותה כ"מצודה". מיבנה מבוצר זה עשוי להיות עם מגדלים או בלעדיהם; אבל כאשר נמצא בו מגדל אחד, הוא ימוקם סמוך לדרך ולבריכות החיצוניות (הש' למשל את הדוגמא של דאר אל-המרא שבדרב הסורי, להלן). והנה, בצידו של שיקול ראשוני זה נועדה המצודה למלא גם פונקציה שנייה, חשובה לא-פחות וקשורה לאמיתו עם הראשונה: אחסנתה של אספקת עולי-הרגל ובהמותיהם, בשביל לשמשם בדרכם ממכה חזרה, ושמירתן מפני אותם גורמים עויינים³². הסדרה הפנימי של המצודה לא נראה לפיכך אלא להיות תולדה

הש' 31 G. Wiet, "Les Communications en Egypte au Moyen Âge", *L'Égypte Contem-poraine*, vol. XXIV (1933), p. 252; J. Jomier, *BSEHGIS*, III, pp. 34, 44; Ch. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (London, 1921), p. 9. עדות לגבי עניין זה אצל ג'י אוגרף מוסלמי "קלאסי", ר' אבן חרדאד'בה, אל-מכאלפ ואל-מכאלפ (מהד' דה-חוייה), עמ' 130, לגבי בנייתה של המצודה בשביל להגן על הבאר, ר' כברית (שם, עמ' A 117), המוסר בבירור שקלעת אל-אח'ד'ר נבנתה על-ידי סולימאן המחוקק ב-1531/938 בדרך החג' הסורי "לחפז אל-באר מן רפנחא איאם ערוואן בני לאם ובני עקבה".

32 לגבי פונקציה כפולה זו של המצודה בחינת מחסן-אספקה מבוצר, הש': R. Tresse, *Le Pèlerin- age Syrien aux villes saintes de l'Islam* (Paris, 1937), pp. 215-216; A. Jaussen et R. Savignac, *Mission Archéologique en Arabie*—1907 (Paris, 1909), I, pp. 32-33 אל-בתנוני, שם, עמ' 33. לגבי דו"ח חג' הש' גם, למשל, כברית, שם, עמ' 8B (בקשר לאולם): "פיה קלעה תודע פיהא ודאיע אל-האג' לרג'עה". היתרון של אחסנת האספקה בתחנות ראשיות, היה בהקטנת הכבודה, שהשיירה היתה צריכה לשאתה ברכה רבת-היגיעות. מאידך, אפשרויות ההצטיידות באספקה טרייה, ויקרה למדי, היו מוגבלות לא רק באזורי-המדבר

אורכה 28 מ' (צ"ל: 29.60 מ'), רוחבה 14 מ' ועומקה 3 מ'; שתי האחרות מידותיהן: 10 (אורך) × 9 (רוחב) × 3 מ' (עומק)²⁸. אחת מאלה מלאה כנראה דרך קבע, בעוד שהשנייה מתמלאת רק עם חזרתה של שיירת עולי-הרגל ממכה²⁹. מחוץ למצודה (ממזרח) נמצאה עוד על-ידי מחמד צאדק באר שנייה (קרוב לוודאי זאת שכבר ציין ג'זרי; ר' לעיל הערה 18), הבנויה בעומק של 16 מ' ושמימיה המועטים הועלו אף הם ע"י סאקיה (שצאדק כבר מצאה חרבה)³⁰.

תמונה 1
הבריכות לנוכה המצודה

(צילום: השמשוני, 1972)

28 לגבי מידותיהן, וביחוד עומקן, של שתי הבריכות האלה, שלפי צאדק היו אז לבדן בשימוש, ר' גם הדו"ח שלו ב-"*Voyage à la Mekke*", *Bulletin de la Société Khédiviale de Géographie*, 1 ère série, No. 12, Mai 1881. היום מכל מקום רק בריכה אחת: 10.40/10/40 מ'. והש' גם ברטלט, שם, עמ' 326: "Close by the fort, on the east, are 3 large water tanks, one of them measuring about 90 ft. by 45, the others each about 30 ft. square. The water stood just 12 ft. deep in the largest and one of the smaller tanks. They were supplied from a deep well inside the fort, where some creeping machinery, turned by donkeys, was steadily pumping". שוקייר שם, עמ' 156. מוסר על שלוש בריכות, שהגדור לה שבהן מידותיה הן 27.40 × 14 × 4.60 מ'.

29 נוסף על הבריכות האלה מוכיר מחמד צאדק (שם, שם): "אחוא'ל צנירה מסתמילה תמלא לשרב אור-דואב", דהיינו ששימשו יותר כשקתות מאשר כבריכות. (בריכות או שקתות אלה לא נראו בשטח בעת עריכת המדידות, ושמה ניתן לראות בהן שריד מאותה בריכה רביעית, שנבנתה לפי ג'זרי על-ידי האמיר סלאר ושכבר בומנו לא היתה בשימוש?).

30 הש' גם ברטלט (שם, שם): "A few rods east of the tanks is a well 14ft. in diameter containing 6 ft. of water, the surface of which was 44 ft. Below the mouth of the well the stones are all worn by ropes. the stones are all worn by ropes (ומתי?) הועלו המים על-ידי חבלים; ולפי עלי מבארפ (ח'פט, חלק XIV, עמ' 9) ע"י "סלב".

של שתי פונקציות אלה עצמן: שכן הצורך באחסנתה של האספקה קבע את בנייתם של מחסנים (הואציל, מח'און) בקומת-הקרקע; בעוד שקיומה של יחידת-משמר, שנועדה למלא לא רק את תפקיד ההגנה אלא אף (ובמידה לא פחותה) את תפקידי תחוקתו של המתקן (וביחוד של הפעלת המים), קבע את בנייתם של חדרי-המגורים והשירותים בקומה העליונה. אירגון הדו-קומתי של שתי מערכות עיקריות אלה, שמיבנה מיוחד של מסגד עשוי היה לעיתים להיספח אליהן, היה מסביב לחצר פנימית קטורה (צחן, חוש), שתיפקודה במערך כולו היה לעיתים בעצם הכילה את מקור-המים ומתקן-שאיבתם.

הניסיון הנוכחי לברר את תולדותיה של המצודה בנח'ל מבוסס על האינפורמציה המצויה בתיאוריהם הטקסטואליים, הדלים בדרך-כלל עד מאוד, של הכרוניסטים והנוסעים מימי הביניים עד הזמן החדש. דברים אלה אמורים בעיקר לגבי שלביה המוקדמים; אבל גם המאוחרים, אלה שמן התקופה העות'מאנית ואילך, בירורם הוא טקסטואלי בעיקרו, שכן מאז הריסתה הסופית של המצודה (כנראה בשלהי 1956 או ראשית 1957, בעת פינוי חצי-האי סיני בידי צה"ל) ובהעדרה, לפי שעה, של חפירה ארכיאולוגית, נשארים הטקסטים בבחינת המקור הרלוונטי היחיד.

(א) העדות המוקדמת ביותר גראית כמדומה להיות זאת של ניקולו ³³: "Il sesto di . . . troviamo una Fortezza molto bella . . . é una tenuta . . ." לא רק את טיב "יופיה" של "המצודה" אלא גם, ובהקשר הנידון בעיקר, מי היה בונה האם מותר להניח שהיה זה אותו אאל מלך אל-ג'וכנדאר, זה שכונן בה בזמנו של אנ-נאצר מחמד ו' קלאאון את הבריכה ומאגרי-המים? אבל, אם אמנם כך, איך ניתן יהיה להסביר את העובדה שג'לאל אד-דין אס-סיוטי ³⁴, אשר דיווח באופן בלעדי על מפעלו ההידראולי של אל-ג'וכנדאר, גמנע מלדווח על המצודה? ויתר-על-כן, אם "מצודה יפה" זאת נשמטה במקרה מעדותו של אס-סיוטי, איך יוסבר שגם בעדותו של יאקופו ³⁵, שעבר בנח'ל כעשר שנים לפני ניקולו, אין היא נזכרת כלל! אכן, בהעדרה של ראייה ספרותית או ארכיאולוגית דיפניטיווית אחרת ³⁶, דומה שהגדרת השלב הראשון בבנייה של המצודה, שכאילו התרחש במחצית הראשונה של המאה ה-14, אינו יוצא בינתיים מגדרה של השערה.

אלא אף במכה עצמה (על-כך מעיד בורקהרדט, שם, עמ' 242). בהקשר זה יש לציין, שהיו גם שיירות-אספקה מיוחדות שהביאו אספקה, בין היתר, גם למוצבים הצבאיים וגם לצורכי עולי-הרגל החוזרים [ג'ומיה, שם, עמ' 44; ו' S. J. Shaw, *Ottoman Egypt in the 18th Century*; The *Nizâmname-i Mişir of Gezzâr Aḥmad Pasha* (Cambridge, Mass., 1962), p. 41]. לגבי המקרה הספציפי של נח'ל, נראה שבעיית האספקה לא היתה חמורה, שכן לפחות מאז המאה ה-16 נמצא בה שוק. שוק זה, שהיה במאה ה-16 ארעי באופיו, קיבל את מצרכיו מקטיה (ר' שמש אד-דין, שם, עמ' 31B), בעוד שבמאה ה-19 נעשה קבוע בקבלו את מצרכיו מסואץ (בגדים שונים) ומענה (פירות וירקות) (ר' עלי מבארק, ח'טט, חלק א, עמ' 25).

³³ *Libro d'Oltre Mare*, עמ' 135. חסן, חלק II, עמ' 310.

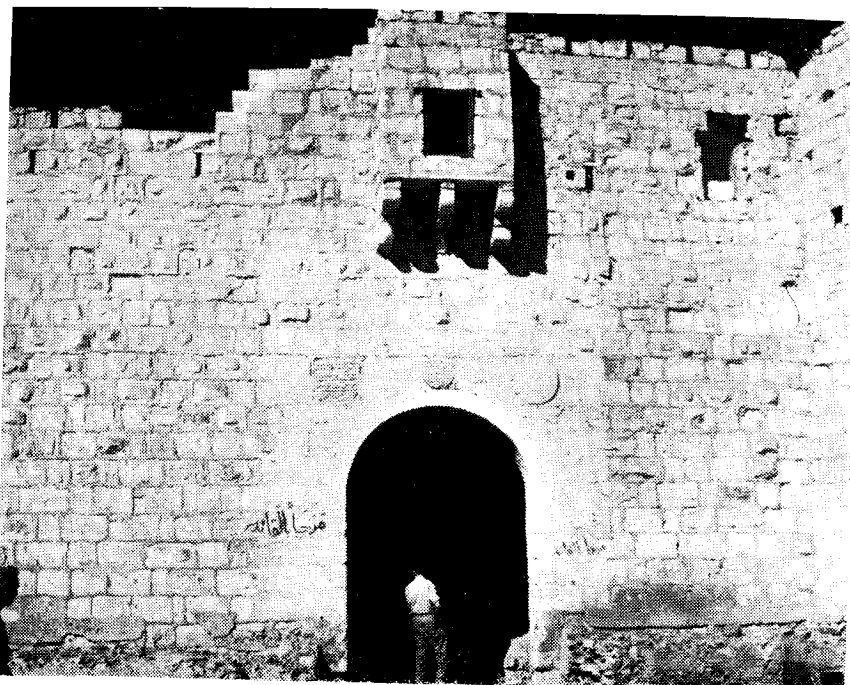
³⁴ *Liber Peregrinationis*, ע"ע 70, 195.

³⁵ עדות כזאת עשויה אמנם להימצא אצל הנוסע הצרפתי האנונימי במחצית הראשונה של המאה ה-15 (ר' ה. מורנווילה, שם, עמ' 90) המוסר ש- "En celle fontaine du Soldain a une meschante maison où demeure ung homme . . ." " . . . maison où demeure ung homme . . ." דהיינו, אם מורה אל-נכון על מה שאולי אאל מלך אל-ג'וכנדאר בנה בנח'ל, כי אז בזמנו של הנוסע הצרפתי הפכה ה- (fortezza) bella של ניקולו ל- (maison) meschante. (וזהו אולי הסיבה שאס-סיוטי מתעלם ממנו?) בעדות זו, החשובה לפחות מבחינת זמנה המוקדם, עשוי אפוא להימצא אישור כלשהו לשלב ראשון של ברג' בן המאה ה-14, ושבו חלה כנראה טרנספורמציה ששינתה את מראהו הראשון.

(ב) נקודת אחיזה ודאית ללא-ספק, המבוססת גם על עדויותיהם של כרוניסטים ונוסעים (מן המאה ה-16 ואילך) וגם, במידה מסויימת, על עדות אפיגרפית ³⁷, היא זאת המייחסת

תמונה 3

הכניסה העיקרית והכתובות מעליה

(צילום: רותנברג, 1956)

את בנייה של המצודה (= ברג') לקאנצוה אל-גורי (915/1509) ³⁸: אבן איאס ³⁹ מדווח באופן זה על בנייתו שם של הברג', הוזה בודאי עם ה-Castelo שמצא בה עולה-הרגל הפרוטוגוי האנונימי ⁴⁰; האגי ח'ליפה חזור על-כך ב-ג'האן נמא ⁴¹; כברית שב ומאשר זאת בשלהי המאה ה-17 ⁴², וכך אפילו אצל אל-בתגוני ⁴³. והנה, על-סמך עדויות אלה

³⁷ ככל שהקרטוש (A, תמונה 3 א'), הקבוע מעל צידה הימני של קשת-הכניסה הראשית, הינו מטושטש, דומה שהוא שייך לקבוצת הקרטושים של קאנצוה אל-גורי: C, לפי III, J. D. Weill, "An Inscription" etc., *ibid*, p. 182, notes 31-32. L. A. Mayer; ור' Sh. Tamari, "An Inscription" etc., *ibid*, p. 182, notes 31-32.

³⁸ ר' תמרי, שם, עמ' 177, הערה 18.

³⁹ בדאע או-זהור, עמ' 152. והש' גם מחמד רוק סלים, אלי-אשרף קאנצוה אל-גורי (קהיר, לת. עמ' 95; ועצר סלאטין אל-ממאליכ (קהיר, 1947), חלק I, עמ' 192.

⁴⁰ A Portuguese Pilgrim, עמ' 287.

⁴¹ שם, עמ' 541; והש' גם J. von Hammer, *Jahrbucher der Literatur*, Wien, Vol. XCH, 1838, II, p. 458. (1840), p. 48. מתרגם א J. R. Wellsted, *Travels in Arabia* (London, 1838), II, p. 458. (1840), p. 48.

⁴² הפסקיה כ- lodge וטעות זאת הסתננה לתרגום העברי (שנעשה על-פיו) של ז. וילנאי, סיני עבר והווה (ירושלים, תשכ"ט), עמ' 134 (= "ואכסניה ובתוכה באר").

⁴³ רחלת אש-שתאא ואצ-צ'יף, עמ' 12A.

⁴⁴ אר-רחלה אל-חג'אויה, עמ' 33; הוא אמנם מוסר גם על "קלעה" וגם על "ח'אן", שנבנו ע" קאנצוה, אבל לא פירשם: ושמן גם הוא נסמך על תרגומו של ולסטד? בעוד שח'אן לחור

בלבד קשה יהיה לקבוע בוודאות, אם בנייתו של קאנצוה אל-גורי בנייה חדשה היתה או שמא איזה שיחזור של ה־*meschante maison* ("המיבנה החרב") של ראשית המאה ה־15, זה שראשיתו נעוצה אולי ביסוד של המחצית הראשונה של המאה ה־14. אך בין אם כך או אחרת, נראה שברג' זה של אל-גורי היווה שלב דיפניטיווי בתולדותיה של המצודה; שכן, לא זו בלבד שהוא שימש, קרוב לוודאי, נקודת-מוצא לכל התוספות המאוחרות, אלא שתוכניתו מתאימה לכל שאר האבראג' שבנה אל-גורי לאורך דרב אל-הג' המצרי (ור' להלן).

(ג) בתקופה העות'מאנית נעשו מספר "תיקונים ותוספות", שמהותם המדויקת אינה מתבררת במעט המקורות הספרותיים. בעוד חאג'י ח'ליפה⁴⁴ מדווח על הגדלת המצודה והבריכות ע"י עלי פאשא (1551), וכברית⁴⁵ מסתפק בציון הסתמי של "התוספות העות'מאניות", הרי אחמד שפיק מוסר⁴⁶ על עבודות התיקונים והתוספות של הסולטאנים מוראד השלישי (1571—1595) ואחמד השלישי (1709—1730)⁴⁷. אכן, כל ניסיון לברר את טיבן של התוספות האלה, צריך שיתבסס על הגדרת המיבנה הממלוכי מ־1509, שאין ידיעה ברורה על תוכניתו. האלמנט החיובי היחיד, העשוי לפי

וקלעה לחוד, העומדים זה בצידו של זה, אפשריים עקרונית באותו מקום עצמו (ר' למשל להלן בעג'רוד), ספק רב אם תופעה כזאת התרחשה בזמנו של קאנצוה אל-גורי בנח'ל. והש' גם, El-Lewa Ahmad Chefik Pacha, *Mémoires d'une visite au Monastère du Mont Sinai* (Le Caire, 1926), pp. 29-30. מכל האמור אין מכל מקום אלא לתמוה על ג'רוויס (שם, עמ' 303), שראה בסלים [הראשון] את בונה המצודה במאה ה־15 (כד'). קביעה שטעו בה גם לפניו (למשל, אקנשטיין, שם, עמ' 175) וגם אחריו (למשל, ב. רוטנברג, תגליות סיני, ע"ע 158, 192, או מ. הראל, מסעי סיני (1968), עמ' 73).

⁴⁴ ג'ראן נבא, שם, שם. וראה גם שוקייר, שם, עמ' 263. אם אמנם הכוונה לעלי פאשא, ששימש לפי שמש אד־דין ו' אבי סרור אל־בכרי, את־תחפה אל־בריה פי תמלכ אאל עת־מאן אד־ריאר אל־מצריה: MSS. Codex Vindobonesis No. 925 (A. F. 283 457 National-Bibliotek, [Vienna, f. 42A] כווזיר של מצרים בין השנים 1549/956 ו־1553/961. הרי מכל מקום בין מפעלי הבנייה שלו אין נזכרת שם המצודה של נח'ל. והוא הדין גם לגבי שאר השליטים העות'מאניים, ששמש אד־דין מזכירם תחת "עלי באשא" (שם, ע"ע 43B, 51A), בין השנים 1587/996 ו־1603/1012.

⁴⁵ שם, עמ' 12A. תמוהה העדרה של אינפורמציה אצל Evliya Celebi, *Seyāhatname* (Istanbul, 1938), vol. X, שם, עמ' 30.

⁴⁷ לגבי עבודתו של הסולטאן טוראד השלישי (אולי ב־1595, שעה ששיחזור את המצודה בעקבה (שוקייר, שם, 195)) ר' גם הקרטוש (B, תמונה 3), הקבוע מעל לפתח הכניסה במרכז:

I	مولانا
II	السلطان مراد خان
III	عزه ونصره
I	جدد هذا المكان
II	المبارك [مولا] نا السلطان
III	احمد ابن السلطان محمد خان
IV	عن نصره مدة راجي محمد باشا
	سنة ١١١٧

לגבי אחזקתם ותיפעולם של מתקני המים בנח'ל, כמו מימונו של הפרסונל והמשמר (ה־*gönüllü* וה־*tüfengcian-i süvari*) שם על־ידי הסולטאנים העות'מאניים מהכנסות מצרים בין 1005/1596 ל־1213/1798, ראה: Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organisation and Development of Ottoman Empire, 1517-1798* (Princeton, 1962), pp. 250, 265; M. Le C. Estève, "Mémoire sur les finances de l'Égypte", *Description de l'Égypte* (Paris, 1809), X p. 387.

A

B

C

בארמים ושבשתי פינותיו הוקמו מגדלים מעוגלים, נבנה גם בנחל. במילים אחרות: כשחאג'י ח'ליפה מסר על עבודותיו של עלי פאשא יש להבין שהמדובר היה בפרג' מלבני וצר, הבנוי על משטח מוגבה ושבחוכו היו אי-אילו חדרים שנועדו לאחסון ולמגורים (בשורה אחת או בשתיים). כזה היה כמדומה השלב הראשון, הממלוכי (ר' הסקיצה). השלב השני, העות'מאני, אופיין כפי שמוסרים כאמור הטקסטים, לא על-ידי בנייה חדשה ומרחיקת לכת של המיבנה הממלוכי, אלא על-ידי הגדלתו והרחבתו בלבד. דהיינו, פעולות אלה, שנראו להיות רק הגיוניות בסיטואציה הקיימת (שתרי לא חלו או שום שינויים פונקציונאליים מהותיים) עסקו, כפי שמותר להניח, בהגדלת המיבנה כלפי דרום ובהפיכתה לפיכך של תוכניתו המלבנית לריבועית. יחד עם הגדלה זו של הקירות החיצוניים, שבפני נותיהם הוספו עוד שני מגדלים מעוגלים, חלו קרוב לוודאי גם אותן תוספות של מחסנים ומגורים, שנבנו מסביב לשלושת צדדיה של החצר או ארבעתם (?). אכן, מיטמורפוזה זאת, שאינה מאושרת אמנם על בסיס ארכיאולוגי, אבל שהתרחשה נמשכה באופן זה או אחר, לפחות מאז המחצית השנייה של המאה ה-16 ולפחות עד המחצית הראשונה של המאה ה-18, עיקרה היה בהפיכתו של הפרג' לקלעה, זאת שתוארה ע"י נעום שוקייר ומחמד צאדק⁴⁹ כדלהלן: מיבנה מרובע של 28 × 28 מ' (מידות אלה הינן בין המגדלים; למעשה גודלו של המיתחם כולו הוא 33 × 33 מ', כשבליטתם של המגדלים מקו הקירות הוא כ-1.5 מ'; ור' התוכנית), הבנוי קירות-אבן שגובהם כ-7.5 מ'. מצפון-מזרח ניתן היה להיכנס דרך דלת-הכניסה המקושתת, שבמרכזה נמצא פשפש, המוליכה דרך הפרוזדור אל החצר. בכל אחת מארבע פינות המיבנה נבנה מגדל אבן מעוגל בשלושה רבעים ובקוטר של 6 מ' (צ"ל: 5 מ' מ'⁵⁰); מגדל דומה אך עגול-למחצה נמצא גם בחלק המזרחי של הקיר הצפוני, ממול לבריכות המים. בחלקו הפנימי של הבניין המבוצר נמצאה חצר מלבנית קטורה (חוש 23 × 15 מ'; מידות אלה לא ניתנו כמונן לאימות). מסביב לחצר המרכזית הזאת סדורים היו אגפיהם הדו-קומתיים, והשעונים אל הקירות החיצוניים, של חדרים צרים מקורים בסוף, אשר שימשו למגורים, לשירותים ולמחסנים (ראה תמונות 4—7).

49 שוקייר, שם, ע"ע 150—151; דליל אל-חג', עמ' 9. המדידות בפברואר 1972 אישרו בדרך כלל את מידותיו. לגבי קצת מן הפרטים הש' גם עלי מבאר, שם, חלק א, עמ' 25; ברטלט, שם, עמ' 326; רותנברג, שם, עמ' 158.

50 לפי Ed. Rüppell, *Reise in Nubien* (Frankfurt, 1829), p. 245, היתה תוכניתה של המצודה מלבנית עם 6 מגדלים (!?). תוכניתו הפנימית של המגדל אינה ידועה, אך יש להניח שמיבנהו היה דו-קומתי עם חרכי-ירייה בקומתו השנייה ובגגו (ראה תמונות 4 ו-5). מלבד תיפקודו ההגנתי לא מן הנמנע שהוא שימש גם לתפקידים אחרים. במגדל הצפוני-מזרחי נמצאה, כפי שכבר צויין, הבאר הפנימית; ושמא באחר נמצא בית-השימוש (?). לגבי הפיתרון היעיל של מיקום בית-השימוש במגדל המאוורר, ר' למשל J. Sauvaget, *Ars Islamica*, vol. IV, p. 111. במה שנוגע ל-mâchicoulis (ושמא יש להעדיף כאו bretèche; במשיקולי ביקש ק. א. קרטול, בעקבות סובג'יה, לראות אקויואלנט לסקאטה הערבי: ר' K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture* (Oxford, 1969), I, p. 542. אפשר שכחוחם הרצונות (תמונה 5) היו הם ממון תיקוניו של מחמד עלי (?). בעוד שלא הוברר איפוא מתי בדיוק הוכנס אלמנט זה למצודה בנחל לראשונה, מותר אולי לקשור אותו עם השלב הרביעי, שעלי פאשא ביצע בו את תיקוניו ב-1551, דהיינו בזמנו של סולימאן המחוקק. למרות שמאז המאה ה-12 חל במזרח המוסלמי שימוש גדל והולך במשיקולי (השווה K. A. C. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt* (Oxford, 1959), vol. II, pp. 61-62. דומה שהוא קנה לעצמו תפוצה ניכרת מראשית התקופה העות'מאנית, כגון בביצוריו של סולימאן המחוקק בירושלים (ר' Max van Berchem, *Voyage Archéologiques dans la Turquie Orientale* (Paris, 1940), vol. I, pp. 132, 176, 177, note 5. CIA, Jérusalem, vol. II, 1, p. 434, note 5. או באלה שבדיאר-בכר (ר' Albert Gabriel, *Voyage Archéologiques dans la Turquie Orientale* (Paris, 1940), vol. I, pp. 132, 176, 177, note 5. figs. 99-100; vol. II, pl. h].

מקרא לסקיצה

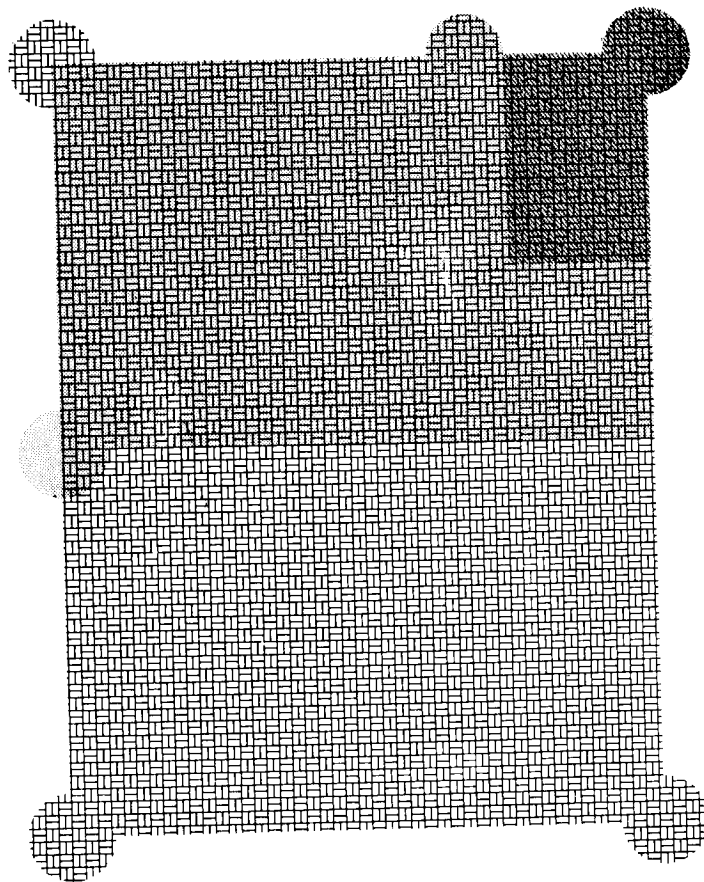
(1) ברג' I

(2) ברג' II

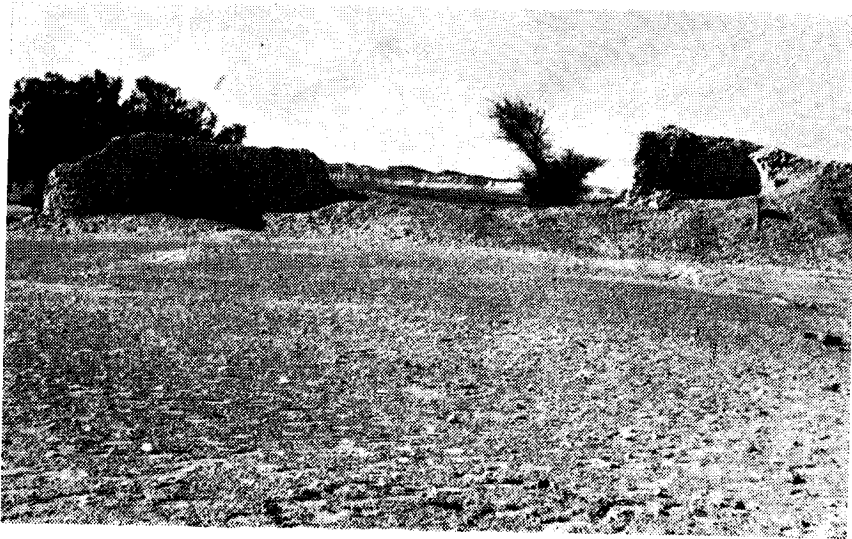

(3) קלעה

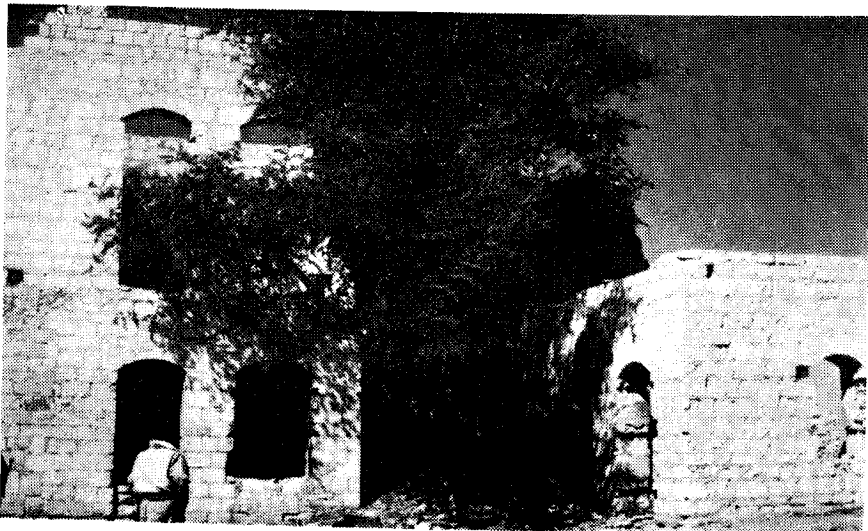

שעה לשמש כנקודת-מוצא, אינו אלא הפרג', שבנה קאנצוה אל-גורי בעג'רוד⁴⁸ באותה שנה עצמה ועל-ידי אותו ארכיטקט ושנשאר כנראה ללא שינויים עד הזמן החדש. מותר אולי להניח, שברג' מלבני כזה, הבנוי על משטח מוגבה, כשבמרכזו חצר המכילה

48 ר' אבן איאס, שם, עמ' 152; ג'ומיה, BSEHGIS, III, ע"ע 38—39 וכן תמונה 3. והש' גם המצודה (?) בביר ג'סמל (= קלום = ביר סואץ, כ-5 ק"מ מערבית מסואץ), שלפי ג'ומיה (שם, עמ' 51) נבנתה על-ידי קאנצוה אל-גורי ב-1514, אצל Jean Clédat, "Notes sur L'Is-thme de Suez", *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, vol. XVIII (1921), pp. 185-186 et fig. 1.

תמונה 6
המצודה

(צילום: השמשוני, 1972)

תמונה 7 א'
החצר והאגף המערבי

(צילום: רותנברג, 1956)

תמונה 4
המצודה

(צילום: רותנברג, 1956)

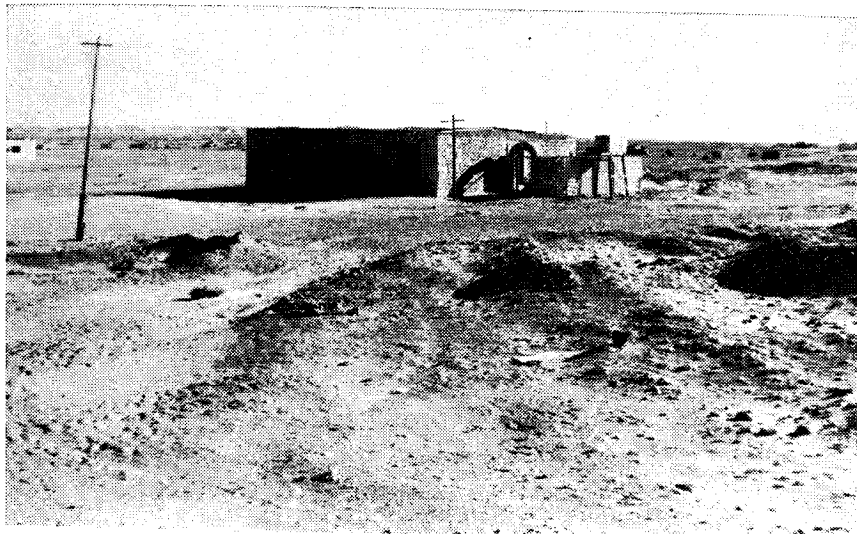
תמונה 5
המצודה

(צילום: רותנברג, 1956)

שאלת טיבו של המסגד, שרותנברג⁵¹ תיארו כ"בניין גדול שניכרים בו כמה שלבי בנייה, אך אין הוא מקורה... בקיר הדרומי של המסגד שני מחרבים (כך המקור!) אחד מעל לשני... העליון בגובה של 4 מ' בערך מעל לפני הקרקע" (ראה תמונה 8), צריכה הבהרה. הואיל ובמצב הנוכחי של חורבן המיבנה לא היתה כל אפשרות לבדוק זאת, לא נשאר אלא לסמוך על עדויותיהם של הכרוניסטים. והנה, מתוך אלה רלוונטית כמדומה לגבי ענייננו רק עדותו, המהימנת ללא-ספק, של עבד אל-גני אנ-נאבלסי⁵², המוסר לא יותר מאשר על קיומו של "מסגד צנור"; דהיינו, אין אצלו אישור לתיאור הנ"ל, הנראה לפיכך מסופק לפחות במה שנוגע לאותם שני מחרבים הממוקמים כביכול בקיר הדרומי אחד מעל לשני (?).

בהקשר זה ראוי לתשומת לב גם המסגד (ראה תמונה 9), העומד עדיין היום דרומית-מזרחית מן הקלעה, והנראה להיות מיבנה בתר-עות/מאני, שנבנה אולי לפני מלחה"ע הראשונה, שעה שלכפר, שהיה עדיין מאוכלס, נודעה אז חשיבות כ"בירת המחוז"⁵³. למסגד זה היה מינרט צילינדר, שנהרס ככל הנראה ב-1956/57 (ע"ס צילומים ותצ"א מ-1955 ומ-1957). מעניין איפוא לציין, שהואיל והמסגד המשיך להיות בשימוש אחרי

תמונה 9
המסגד

(צילום: השמשוני, 1972)

1957 (ועד 1967) שוב לא שוקם המינרט המגדלי, אלא הושאר, ושמה נבנה במיוחד, מה ששאכט היה קורא "מינרט-מדרגות" (או בעצם צימעה): דהיינו, טור-מדרגות (= סלם) עצמאי המוביל ישירות ובמקביל לקיר החיצוני של המסגד אל גגו (ראה תמונה 10). מבחינת הטיפולוגיה שלו נפוץ ואריאנט ארכאי זה של המינרט הבלתי-מגדלי בייחוד ביבשת האפריקנית, כשאב הטיפוס שלו — זה שנוספת אליו בגגו "סוכת הוקיף" (ושמה כך היה גם בנח'ל?) — נפוץ באזורים הכפריים של מצרים, במרכזה ומערבה של אנטוליה,

51 רותנברג, שם, ע"ע 158—159, 192 ותמונה 33.

52 אנ-נאבלסי, חקיקה, כת"י וינה, 712; Codex Vind., עמ' 278B.

53 ג'רוויס, שם, עמ' 302; מבראכ, שם, עמ' 52; ובייחוד שוקייר, שם, עמ' 260.

תמונה 7
הצר המצודה

(צילום: השמשוני, 1972)

תמונה 8
המסגד והמחרבים

(צילום: רותנברג, 1956)

תמונה 11
קבר השיח' (ברקע)

(צילום: השמשוני, 1972)

תמונה 12
הכתובת שמעל הכניסה לקבר השיח'

(צילום: השמשוני, 1972)

בצפון אפריקה ובמזרחת. אכן, ככל שמינרט המדרגות נבנה ובנייתו היתה מודעת, היה בו, כמדומה, להראות על ההינתקות, האופיינית לאזורים מבודדים, מן המסורת הארכיטקטונית המטרופוליטנית וחזרה למסורת ארכאית, ששימשה אל-נכון כנורמה באותם אזורים עצמם.⁵⁴

תמונה 10
המסגד — "מינרט המדרגות"

(צילום: השמשוני, 1972)

צפונית-מזרחית מן המצודה, סמוך לשרידי בית-הקברות, עומד עדי-עתה המקאם⁵⁵ או הדררה⁵⁶ של מי שקרוי שיח' נח'לאוי (ראה תמונה 11): אפשר שאין זה אלא השיח' מחמר אל-גזאוי⁵⁷, שזהותו הבלתי-ברורה⁵⁸ נשתכחה לאחר המאה ה-17, אבל שהמשיך לשמש כמוקד לזיכרון עד לזמן החדש, שעה שקברו נבנה אולי מחדש ב-1281/2—1864/5 (לפי הכתובת שמעל לפתחו; ראה תמונה 12) בצורה מרובעת (5 × 5 מ') עם קירות

54 לגבי "מינרט המדרגות" ר' עבודותיו החשובות של J. Schacht. *Ars Islamica*, vol. V (1938), p. 46; *Ars Orientalis*, vol. V (1961), p. 137ff.; *Travaux de l'Institut de Recherches Sahariennes*, vol. II (1950-1953), pp. 11-27

55 לפי צאדק, שם, עמ' 10. אפשר שהמונח מקאם הולם יותר. [Taufik Canaan, *Mohammedan* 'ר]. *Saints and Sanctuaries in Palestine* (London, 1927), pp. 11ff., 47ff.

56 מבארק, שם, עמ' 25. מלבד קברו של שיח' נח'לאוי נמצא בזמנו של שוקייר (שם, ע"ע 153—154) גם קברו של שיח' אל-חגי'אג'.

57 אג'נאבלסי, שם (כת"י וינה), עמ' 279A.

58 לא עלה בידי לקבוע את זהותו וזמנו של שיח' זה; גם שוקייר מדגיש את זמנו הבלתי-יודע. אס'סח'אוי, אל-דיוא אל-לאמע (קהיר, 1345 ה'), חלק VII, עמ' 265, 672, מוסר על החג' של מחמד 'ן' שעבאן 'ן' עלי 'ן' שעבאן אש-שמס אל-גזוי אש-שאפעי. אבל אין אסמכתא לזהותו עמו. באותה מידה ספק אם יש לחפש איזה קשר בינו לבין מחמד 'ן' עלי 'ן' סאלם אל-גזוי, שלפי אס'סח'אוי (שם, חלק VIII, עמ' 184:462) נולד בג'לג'וליא והשתייך בה למסדר הקאדרייה. מאידך, אפשר גם שזהו אותו קאדי, שאבן בטוטה, רהלה (מהד' בירות, 1960), עמ' 59, מצא בבקרו בירושלים.

מטוייחים וקירוי כיפתי. לפי מחמד צאדק, מכל מקום, נגזר משמו השכוח (?) והסתמי "שיח' אנ-נח'ל" גם שמו של המקום וגם שמה של המצודה (!) 50. את שלבי הבניין העיקריים של "המצודה" בנח'ל ניתן איפוא לסכם, על-פי העדויות הטקסטואליות, כדלהלן:

לוח 2

ש ל ב	מ א ה	ה ב ו נ ה / ה מ ת ק נ	מ ק ו ר ע י ק ר י
tenuta = I	מחצית ראשונה של המאה ה-14	אאל מלכ אל-ג'וכנדאר (?) (1331?)	ניקולו דא פוג'יבונטי
meschante	מחצית ראשונה של המאה ה-15	הנוסע הצרפתי	
maison II	מחצית ראשונה של המאה ה-16	קאנצוה אל-גורי (1509)	אבן איאס + כתובת (קרטוש A)
III בר'ג	מחצית שנייה של המאה ה-16	עלי פאשא (בזמן סולימאן המחוקק) (1551)	חאג'י ח'ליפה; עלי מבארפ
IV קלעה	מחצית שנייה של המאה ה-17	מוראד השלישי (1595?)	אחמד שפיק + כתובת (קרטוש B)
V קלעה	מחצית ראשונה של המאה ה-18	אחמד השלישי (1705)	אחמד שפיק + כתובת C
VI קלעה	מאות 18-19	תיקונים של מחמד עלי (1805-1848)	L. Eckenstein, <i>A History of Sinai</i> (London 1921), p. 185; נעום שקיר, תאריך/שינאא (קהיר, 1916), ע"ע 564-561
VII קלעה	שימוש אחרון במצודה על-ידי השיירה הרשמית היבשתית (1883)	הרס ראשון במלחה"ע הראשונה	J. Jomier, <i>Le Mahmal</i> , p. 154
	הרס שני בימי מנצ'ע סיני (1957/1956)	ג'רוויס	רותרברג

1331

גבולות זמן השימוש במצודה בשביל הח'י

1883

ה

לאחר השלב הראשון, המציין את פעילותו הבונה של אאל מלכ אל-ג'וכנדאר (לפחות בעג'רוד, באולם וכנראה גם בנח'ל), מסמנת שנת 10/915-1509 שלב שני ומכריע לא רק בתולדותיה של המצודה בנח'ל, אלא בתולדותיו של הדרג המצרי כולו. שכן, אז נדרש קאנצוה אל-גורי — ככל הנראה לא רק מתוך שיקולים דתיים — לשורה של פרויקטים הנדסיים וארכיטקטוניים: שיפור תוואי-הדרך (כגון בעקבת אל-ערקוב ובמקעד אל-באשא), בניית בריכות (כגון בבדר), ובעיקר כינון אבראג' בתחנות העיקריות; החל בעג'רוד (במצרים), דרך נח'ל ועקבה (בסיני), ועד מויליחה, אולם ואל-וג'יה (בהג'אז), ואף בסואץ, לגבי בית-הקברות וקברי שני השייחים ראה שוקייר, שם, ע"ע 153-155. לגבי קברי שייחים אנאלוגיים, שזהותם וזמנם המדויקים אינם מבוררים בדרך-כלל במקורות, אך הנראים להיות, יחד עם בתי-הקברות (של עולי-רגל או בדוים) הסמוכים להם, אחד ממרכיביהם של המיכלולים בתחנות העיקריות, הש', למשל, לגבי הרבע הראשון של הדרך את זה שבעקבה (ג'ומיה, *Le Mahmal*, עמ' 188), ובייחוד "המאווליאום" של שיח' אל-עג'רודי שבעג'רוד (ג'ומיה, *BSEHGIS*, חלק III, ע"ע 34, 39-40 ותמונות 1 ו-3): שני קברים אלה מאוחרים הם ככל הנראה מן המאה ה-17, כיוון שאנ-נבלסי אינו מזכירם כלל.

בטור ובג'דה 60. לא בכדי נראים לפיכך קווי היסוד הפונקציונאליים והארכיטקטוניים של רוב האבראג' האלה להיות זהים 61: בחוץ — מיתחם מבוצר, המוקף על-ידי קירות גבוהים ואטומים, כשלפחות בשתי פינותיו מוצבים מגדלי-שמירה (בייחוד בקשר לבריכות המים החיצוניות); בפנים — חצר קטורה (המאכלסת בדרך-כלל את באר המים), שסביבה סדורים, בשניים מאגפיה או יותר, המחסנים, חדרי המגורים והשירותים. והנה, הואיל והקירתן הארכיאולוגית המקפת והשלימה של מיבנים אלה טרם נעשתה, באופן שזולת 'תוכניותיהן' של עג'רוד ובמידה מסויימת של עקבה חסר החומר, הצריך לשמש בסיס

לוח 3

אלמנטים	נח'ל: קלעה	עקבה: קלעה	מוילח: קלעה סלים	אולם: קלעה	וג'יה: קלעה
הבונה	—	מוראד השלישי ו' סלים השני	—	אל-מלכ אל-אשרף אבו אנ-נאצר: 516 (כך !)	—
תוכנית	מרובעת: 28x28 מ'	מרובעת: 63x63 מ'	מלבנית: 100x80 מ'	—	מרובעת: 28x28 מ' (?)
מגדלים	4 בפינות: כל אחד בקוטר 6 מ'	4 בפינות: 2 משני צידי הכניסה	4 בפינות: בקוטר 10 מ' כל אחד	—	4 בפינות
מסגד	+	"מסגד קטן"	ג'אמע	—	ג'אמע
מחסנים	+	+	+	—	+
חדרי-מגורים וכו'	(26 חיילים)	(33 חיילים)	(23 חיילים)	—	—
בארות	במגדל הצפוני-מזרחי	בחצר הפנימית	בחצר הפנימית	3 בארות	בורות בעומק 5 מ' ובקוטר 2 מ'
בריכות	באר בעומק 22 מ'	באר בעומק 20 מ'	באר בעומק 11 מ'	—	—
	3 בריכות בנויות:	(חפאיר על שפת-הים)	—	—	—
חצר-פנימית	מלבנית: 23x15 מ'	מרובעת: 45x45 מ'	מלבנית: 83x62 מ'	—	(15x23 מ' ?)
בנייה	אבן	אבן	אבן (?)	אבן	אבן

60 ר' תמרי, שם, עמ' 173 ואילך; וכן "המעבר החצוב בעקבת אל-ערקוב", ארץ ישראל, כרך ז' (1973), ע"ע 290-293. מעניין לציין כאן פרט נוסף, שלא הוזכר בעבודותי הקודמות, לגבי המצו"דה בוג'יה: בעוד שתוכניתה המאוחרת תואמת ללא ספק את שאר המצודות, הרי לא מן הנמנע שב-גייתה לראשונה חלה כבר בזמנו של מחמד ו' טולון (המחצית השנייה של המאה ה-9) על-פי כתובת שראה בה R. F. Burton, *The Land of Midian (revisited)* (London, 1879), vol. II, p. 152.

61 על כך העירו כבר Léon de Labord et Linant, *Voyage de L'Arabie Petrée* (Paris, 1830), pp. 49-50, 65; Ed. Robinson, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai & Arabia Petraea* (London, 1841), vol. I, pp. 253-54. נקודת המוצא להשוואתם היא המצו"דה בעקבה; וזולתה הם מזכירים את עג'רוד, נח'ל ומוילח, וכן טור. והש' גם ג'ומיה, *Le Mahmal*, עמ' 118 וכן הערה 2 באותו עמוד.

לוח 4

קלעה	הבונה/המשחזר	התוכנית	מקורות-המים	המקור: ג'וסן-סאוויניאק
אל-אח'דר	סולימאן הראשון: 1531/938	מרובעת: 17×17 מ' (מידות חוץ); הצר: 10.5×10.5 מ', מסגד; קברים	באר מים בקוטר 2 מ' ובעומק 9—10 מ'; בחוץ: 6 מאגרים	ע"ע 75—77; 294—296, מס' 4; תמונות, 53— 109; 55
ד'את אל-חג'	סולימאן הראשון: 1553/961	— "לפי הטיפוס המסורתי של הקלעה בדרב" מרובעת (ללא מידות), 4 מגדלים מעוגלים בפנינות; הצר מרובעת עם באר במרכזה; מחסנים בקומת- קרקע וחדרי- מגורים בקומה א'	בחצר באר הצובה בסלע בעומק 1 מ'; בחוץ: מאגר גדול מוקף דקלים בחצר באר; בחוץ: בריכה = 4×5×60×60 מ'	ע"ע 54—55 + הערה 1; תמונות 38—40
אל-מעם	עות'מאן השני: 1621/1031	—	בחצר באר; בחוץ: בריכה = 4×5×60×60 מ'	ע"ע 88—90; תמונות 58—60
דאר אל-חמרא	עות'מאן השלישי: 1754/1167 (?)	— (בפינה הצפונית- מזרחית נבנה מאור חר יותר מגדל)	בחוץ: בריכה שניזונה ממי- שטפות	עמ' 95; תמונה 61; עמ' 220 הערה 55; 39
תבוכ	מחמד הרביעי: 1654/1064 (יאקות מייחס את בנייתה ל-1630/9?)	מרובעת: 27×27 מ' הצר מוקפת במח- סנים בקומת-קרקע ובחדרים, שוני אגפים, בקומה א'	3 בריכות:העיקרית נבנתה מחדש ע"י עבד אל-חמיד השני = 1901/1319	ע"ע 57—63; 69; תמונות 41—47. ע"ע 292—293, מס' 2
אל-חצא	מוצטפא השלישי: 1760/1174 (?)	—	באר בעומק 30 מ' + נוריה (גלגל- מים)	ע"ע 32—33 + הערה 1; תמונה 31
מדאאן צאלח	—	מרובעת: 20×20 מ' הצר: 9.4×9.8 מ'; מסביבה מחסנים בקומת-קרקע; באגף הדרומי והצפוני של קומה א' חדרי-מגורים.	במרכז החצר באר + נוריה; בחוץ בריכה = 4×22×24 מ'.	ע"ע 108—111; תמונות 66—69.

לעיון ארכיטקטוני משווה שלהן, יהיה עלינו להסתפק, לפי שעה לפחות, באינפורמציה הטקסטואלית, שניתן לסכמה על-פי מחמד צאדק⁶² בלוח 3. אכן, טיפולוגיה פורמלית קבועה זו, שח'איר בכ האדריכל (מעמאר) של קאנצות אל-גורי היה כנראה מיישמה העיקרי, הפכה מאז לנקודת-מוצא, שממנה בדרך-כלל המשיכו הסולטאנים העות'מאניים לבנות ולשחזר לא רק במצודותינו של דרב אל-חג' המצרי אלא גם באלה המצויות באזורים המדבריים של הרב הפורי⁶³. על כך מלמדות בבירור גם אותן קונסטרוקציות מתוארכות, שבנו סולימאן המחוקק (1522—1560) בקלעת אל-אח'דר (1531) ובד'את אל-חג' (1553); או עות'מאן השני (1618—1623) בקלעת אל-מעם (1621) ועות'מאן השלישי (1754—1757) בדאר אל-חמרא (1754) ⁶⁴; כמו גם השיחזורים שעשו מחמד הרביעי (1648—1687) בקלעה בתבוכ (1654), מוצטפא השלישי (1757—1774) בקלעת אל-חצא (1760) ⁶⁵, וגם אותן מצודות בלתי-מתוארכות, כגון אלה שבמדאאן צאלח ⁶⁶ ובאל-קטראנא ⁶⁷.

את הנתונים העיקריים, שמביאים A. Jaussen & R. Savignac, *Mission archéologique en Arabie — 1907: de Jérusalem au Hedjaz* (Paris, 1909) ניתן לסכם בלוח 4 כדלהלן (לפי סדר כרונולוגי):

62 חליל אל-חג', ע"ע 10—19. לגבי עג'רוד ונתונה המקבילים ר' מבארכ, חלק IV, ע"ע 7—8, ונ'מיה, שם, שם. התוכנית: 60 × 60 מ'; 4 מגדלים בפנינות+2 משני צידי הכניסה; באר בעומק 70 מ' + סאקיה; חצר פנימית: 36 × 36 מ' לפי מבארכ.)
63 ר' J. Sauvaget, "Les Caravanserais syriens du Hadjdj de Constantinopol", *Ars Islamica*, vol. IV (1937), p. 100
גם תוכניתו הקבועה בד"כ של ה"ח'אן" מן הטיפוס הסורי (מיתחם ריבועי או מלבני, שמשני צידיה של כניסתו האחת והמוגנת נמצאים שני אולמות, שאחד מהם עשוי לשמש כמסגד; חצר פנימית קטורה המוקפת ע"י גלריה קטורה, עם או בלי איואן), נעשתה בתקופה הממלוכית למודל, שהעות'מאנים המשיכו לבנות לפיו (אמנם בקנה-מידה מונומנטלי יותר) כמה מן הח'אנים שעל דרך החג' הסורית; הש' Ca- J. Sauvaget, "Caravanserais syriens du Moyen Âge", *Ars Islamica*, vol. VII (1940), pp. 1-19, 18-19.
64 אצל ג'וסן-סאוויניאק אין היא מתוארכת; על-פי Alois Musil, *The Northern Hejaz* (London, 1926), p. 220, n. 55
ניתן להבין שהיא נבנתה ע"י עות'מאן פאשא ב-1754; אבל הואיל והוא קובע במקום אחר (שם, עמ' 39) שאותו עות'מאן פאשא מת ב-1753, כי אז ספק אם יש לזהותו עם הסולטאן עות'מאן השלישי (1754—1755). לאותו עות'מאן פאשא מייחס מוסיל (שם, ע"ע 15, 39) גם את בנייתה של הבריכה והמצודה ב-FASÖ'A על-יד עקבת אל-חג'אזיה, הוזה לפיו עם זהר אל-עקבה. לגבי תאריך בנייתה (על-ידי המעמאר מחמד אד-דמשקי) של הקלעה בד'את אל-חג' (הוזה עם המצודה הנידונה?) נוקב ל. א. מאיר בשנת 1563; ר' *Islamic Architects and their Works* (Genève, 1956), p. 95
את הבנאי הראשי של קלעת אל-אח'דר: אחמד אל-מכאכי, ואת הארכיטקט של קלעת אל-מעם: עלי נ' מחמד אד-דמשקי; ר' מאיר, שם, ע"ע 44, 53.

65 ר' לגביה: R. E. Brünnow & A. von Domaszewski, *Die Provincia Arabia* (Strassburg, 1904-9), vol. II, pp. 16-18, figs. 571-572
מאן פאשא (1766/7) בקלעת אל-בלקא, שם, ע"ע 74—76, תמונות 655—656.

66 ראה המקורות בלוח 4.

67 ברינוב-דומשבסקי, שם, ע"ע 84—85, תמונה 667 (אולי מזמנו של אבראהים פאשא/1848?). רוב המצודות האלה נזכרות באחד הדוחות האסלאמיים החשובים ביותר בעניין החג'; ראה מתמד עארף, כתאב אש-פעארה אנ-נאמיה אל-אכריה פי אס-סכה אל-חג'אזיה אל-ח'דייה, J. M. Landau, *The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage* (Detroit, 1971), מהד', pp. 275 / 57 ff

והנה, העובדה שהמצודות האלה, ואחרות דוגמתן, קרויות בדרך-כלל קלעה ולא ח'אן אינה מקרית; שכן למרות כמה קווים פורמליים אנאלוגיים, שניתן למצוא בין תוכניותיהן⁶⁸, הרי הפונקציות שהן גועדו למלא הן, בסופו של דבר, שונות. בעוד שמצד אחד, לא היה הח'אן העירוני והכפרי, בעיקרו, אלא מחסן ארעי של סחורות טרנוזיט, בתוכו חנתה השיירה המסחרית הבלתי-ממשלתית (ומכאן אורוות לבהמות-המשא וחדרי-מגורים ושירותים לסוחרים)⁶⁹, הרי הקלעה לא שימשה בשבילם ובשביל בהמותיהם כאכסנייה במלוא מובן המילה, למרות היותה במובן מסויים מחסן לצידתם וחפציהם של עולי-הרגל. ויתר-על-כן, השיקול הבסיסי שהיה מונח בייסודה של הקלעה — ההגנה על מקורות המים והאספקה — לא נמצא בח'אן, לא הכפרי ובוודאי שלא העירוני; שהרי הוא נמצא תמיד קרוב למקורות האספקה. יהיה זה אפוא מוצדק להבחין, מנקודת ראות זאת, גם בין הקלעה ואותו ח'אן, שעובדת מיקומו באופן מבודד על דרך השיירות העניקה לו את אופיו המבוצר, שכן אופי זה נראה לאמיתו להיות יותר תוצאה של איחסון האספקה ואיכסון סחוריה מאשר סיבתו. אפילו אותם ח'אנים עות'מאניים, שנועדו לשמש את עולי-הרגל של השיירה הסורית⁷⁰, עצם מיקומם באזורים כפריים גיטרל את השיקול הלוגיסטי הבסיסי, שהיה קיים באזורים המדבריים והבלתי-מיושבים. מכאן הדמיון בין תוכניותיהם לבין תוכניתו הסטנדרטית של הח'אן הסלג'וקי והתורכי, ואי-הדמיון בינו לבין תוכניתה הסטנדרטית באותה מידה של הקלעה, בתקופה אחרונה זאת עצמה בדרב אל-חג' הסורי והמצרי.

אישור מעניין למסקנה זאת עשוי לעלות מאחת התחנות החשובות והידועות של הדרב המצרי: עג'רוד. המיכלול מורכב שם, בין היתר⁷¹, גם מברג' (15×37 מ'), שנבנה כפי שכבר צויין, ע"י קאנצוה אל-גורי ב-1509, וגם מח'אן מבוצר (60×60 מ'), שנבנה אולי על-ידי אאל מלכ אל-ג'וכנדאר ומכל מקום אינו מאוחר מהמאה ה-17⁷². שני מיבנים

מבוצרים אלה עמדו איפוא זה בצידו של זה (במרחק של כ-150 מ') עד הזמן החדש⁷³, כשהפונקציות שלהם ממשיכות להיות מוגדרות ומובהנות: הברג' מאכלס את מקור-המים ומגן על הבריכה/ות הסמוכה/ות אליו, ואילו הח'אן משמש כאכסנייה וכמחסן, אולי גם בשביל עולי-הרגל, אבל בעיקר בשביל הסוחרים והנוסעים הרגילים. עובדת בנייתו של ח'אן זה, שהיתה ככל הנראה תולדה של הנתונים האקולוגיים הספציפיים של עג'רוד, והדמיון בין תוכניתו לבין תוכניתה של הקלעה הסטנדרטית (עד כדי בילבול בין שניהם⁷⁴) בגלל מיקומו באזור מדברי, היתה איפוא יותר יוצא מן הכלל שלמד על הכלל: מובחנות פונקציונאלית בין הקלעה לבין הח'אן. אם בכל-זאת ניתן למצוא זיקה ביניהם, בבחינת שתי רפרונטציות אחידות וסטנדרטיות, הריהי בעצם היותן מעוגנות לא רק במורשה ארכיטקטונית אסלאמית קודמת, אלא גם במורשה ארכיטיפית, מוקדמת הרבה יותר, של העולם השמי והקלאסי⁷⁵.

לוח 5

מ א ה	ה ב ו נ ה	ע ג' ר ו ד	נ ת' ל
XIV מחצית ראשונה	אאל מלכ	ח'אן	ברג' (?) I
XVI מחצית ראשונה	קאנצוה	ברג'	ברג' II
XVI מחצית שנייה	הסולטאנים העות'מאניים	ח'אן ברג'	קלעה

73 ר' אל-עיאשי, ארי-רחלה אל-עיאשיה (מהד' פאס), חלק 1, עמ' 159.

74 ר' G. Le Père, *Description de l'Egypte (Etat Moderne)*, vol. X/1, p. 33.

75 ר' מונרט דה ווילאר, שם, ע"ע 161—163. בהקשר זה ראוי יהיה לברר, אם במסגרת

מאבקו של קאנצוה אל-גורי בפורטוגזים [ולגבי ר' G. W. E. Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs 1511-1574* (Urbana, 1942), pp. 30 ff] עשויה היתה לחול על מבצרו שברב אל-חג' איוו השפעה של ארכיטקטורת-הביצורים שלהם. כלומר, אם עשוי היה להימצא איוו קשר בינם לבין, למשל, קווי-היסוד של תחנת-המסחר המבוצרת שנבנתה ב-1482 ב-Al-Mina [לגביה ר' A. W. Lawrence, *Fortified Trade-Posts* (London, 1969), pp. 97 ff] או הביצור רים הפורטוגזיים במגרב (כגון ב-Azemmour, Mazagan, Safi) שם הרבאט עשוי היה מצידו [לפחות בהתגלותו ה"קלאסית" במאות ה-9 ועד ה-16 בחינת מנזר-מבוצר, השייך בדין לאותה טיפולוגיה של הברג'/קלעה; ר' G. Marçais, "Notes sur les Ribats en Berberie", *Mélan-* [ges R. Basset (Paris, 1925), pp. 395-430] להשפיע על הארכיטקטורה הפורטוגזית, כפי שהוא השפיע בחינת Rebato על הטקטיקה המלחמתית שלהם [ר' J. Olivier Asín, "Origen Arabe de Rebato", *Boletin de la Real Academia Española*, vol. XV (1928), pp. 347-395, 496-542; Robert Ricard, *Etudes sur l'Histoire des Portugais au Maroc* (Paris, 1955), pp. 345-355]. לגבי סוגיה זו מעניין בינתיים להזכיר את המצודה בטור. בעוד שלא-בורד-לינאן (שם, 65) העירו על דמיונה למצודות בעקבה, בנח'ל ובמולח מבלי לזהות את בונה, שהוא כנראה קאנצוה אל-גורי, הרי פ' הניקר שמע שהיו אלה הפורטוגזים (ראה: (F. Henniker, *Notes during a visit to Egypt, Nubia ...*, London 1824, p. 218. אכן, הערה זאת, שאינה חסרת חשיבות בהקשר הגידון, עתידה להתברר בעבודה מיוחדת על טור.

68 ר' למשל R. Tresse, שם, 255. ושםא זוהי הסיבה שכרוניסטים מסויימים (כמו שמש אד-דין אל-ביכרי, את-תחפה אל-בחה, עמ' 19B: לגבי חקל, אולם ועקבה) העדיפו את המונח "ח'אן" ולא קלעה או ברג', שהוראתו מכל מקום באותו הקשר היא של מגדל-כפשוטו, הסמוך לכניסה הראשית (לפחות במקרה של חקן). וראה גם שוקייר, שם, עמ' 150. המוסר לגבי נח'ל, שהקלעה היתה ידועה בעבר כ"ח'אן".

69 Monneret de Villard, *Introduzione allo studio dell'Archeologia Islamica* (Venezia, 1967), pp. 160ff. בהקשר זה אפשר להזכיר גם את הח'אן של הבריד, שתיפץ כמרכז שבו החלפו סוסי-הדואר; ע' J. Sauvaget, *La Poste aux chevaux dans L'Empire des Mame-* (Paris, 1941), pp. 24ff. *louks* מבחינת תוכניתו, גם אם היא מבוצרת, הרי שאם אינו שייך לאותו מיכלול של הח'אן המסחרי כי או בוודאי שאינו שייך לזאת של הקלעה. עם זאת, ייתכן להניח שהקלעה בנח'ל שימשה גם כתחנת-דואר, לפחות עד 1421, שכן אותו תוואי של דרב אל-חג' מקהיר למכה שימש, לפי קלקשנדי [צבחה אל-אעשא, (קהיר, 1931) חלק XIV, ע"ע 386—387], גם כתוואי הבריד, מבלי שתהיה כמובן זהות טכנית ביניהם.

70 ר' J. Sauvaget, *Ars Islamica*, vol. IV (1937), pp. 98 ff.

71 ר' ג'ומיה, BSEHGIS, כרך 111, ע"ע 38—39, תמונות 2—1.

72 ג'ומיה קבע (*Le Mahmal*, עמ' 180) על-פי ג'ז'רי, שהח'אן נבנה על-ידי אאל מלכ אל-ג'וכנ-דאר; מאידך הוא מוסר שם על המיבנה של קאנצוה אל-גורי גם כח'אן; דומה איפוא שהוא מערבב את השניים. בעוד שהכרונולוגיה והטיפולוגיה של שני המיבנים העיקריים בעג'רוד גשארות עדיין בלתי-ברורות דיין, הרי שאלה היא אם לא סביר יותר להניח, שאאל מלכ אל-ג'וכנדאר בנה בעג'רוד את הברג' הראשון (1331?), זה ששימש אולי בסיס לבנייתו של הברג' השני ע"י קאנצוה אל-גורי (1509); ממש כפי שהדרב נראה להיות בנח'ל. אם בכל-זאת יתברר שאאל מלכ אל-ג'וכנדאר בנה בעג'רוד את הח'אן, כי אז התמונה, שתתקבל בהשוואה לנח'ל, תהיה כזאת (לוח 5):

של ויסות גודלה של האוכלוסיה ביחס למשאבים, העומדים לרשותה³. במאמר זה ננסה לבדוק כיצד משתלב התיכנון ההתיישבותי בתהליכי ההתיישבות הספונטניים. לצורך זה נתייחס כאן לתהליכי התיישבות, שמטרתם עיסוק בהקלאות בלבד, אף כי ניתן לכלול בנושא זה גם התיישבות לצרכים אחרים. יהיה צורך להוציא מכלל דיון כל התיישבות עונתית, שאינה נמשכת יותר משנה אחת. לעומת זאת, יש להכליל גם התיישבויות, שאינן כרוכות בהכרח בהעתקה מוחלט של המגורים לאיזור החקלאי, אם איזור התיישבות זה הופך למוקד הפרנסה העיקרי של משפחת המתיישב.

בהגדרתה של התיישבות כלולה, כפי שכבר נאמר לעיל, הכנסתם של שטחי קרקע לשימוש חקלאי, תופעה הכרוכה בתנועה של חקלאים המתמקמים בהם. אין ההגדרה מתייחסת לפיתוח חקלאות, שאינו כרוך בשימוש במשאבי קרקע חדשים, אלא אם כן תהליך האינטנסיפיקציה גורם לפינוי משאבי קרקע חדשים לשימוש. פיתוח משאבים (קרקע או מים), המאפשרים את פרנסתם של חקלאים נוספים מיחידת קרקע מסוימת, יכול לתרום לפיתוח התיישבות, אך כאשר השטחים או היבולים הנוספים מנוצלים להעלאת רמת החיים ולא לפרנסתם של חקלאים נוספים, אזי אין לכלול את הפיתוח החקלאי בקטגוריה של תוכנית התיישבות. הבחנה זו חשובה לנושא זה, כיוון שהיא מסבירה את העובדה שתנועות התיישבות נוטות לפעילות חקלאית אקסטנסיווית ולא לשימוש אינטנסיווית בקרקע. באזורים המיושבים בצפיפות ניתן לעתים קרובות להביא להעלאה ניכרת ביבולים באמצעות טכנולוגיה מתקדמת ושיטות אינטנסיוויות, אך במקרה זה אין אפשרות לפנות שטחים להתיישבות חדשה או לעודד הגירה לאיזור החקלאי, ופירות האינטנסיפיקציה משמשים לקיום הריבוי הטבעי המקומי ו/או להעלאת רמתם הכלכלית של בעלי הקרקע הקודמים ומשפחותיהם. בוזראפ מדגישה עובדה זו ואף מרחיקה לכת בטענתה, שיש קשר בין לחץ האוכלוסין לבין שיטות עיבוד הקרקע בתנאים של חקלאות-מחיה⁴. לדבריה מתאימים החקלאים את שיטותיהם ללחץ האוכלוסין ולכן אין לצפות למציאתה של חקלאות אינטנסיווית באזורים, שקימות בהם זרורות ניכרות של קרקע, המיושבות בדלילות. ואמנם ניתן למצוא סימוכין לדעה זו במקומות רבים באפריקה. היא מוצאת ביטוי בספרו של אלן⁵, וכן בכתביהם של מחברים אחרים⁶, העוסקים בניתוח החקלאות ושימושי הקרקע באפריקה שמדרום לסהרה.

3 D. J. Bogue, "Internal Migration", in P. M. Hauser and O. D. Duncan (eds.), *The Study of Population* (Chicago, 1959), pp. 486-509

4 ראה בוזראפ, שם ו-"Present and Potential Food Production in Developing Countries" בקובץ בעריכת זלינסקי ואחרים, ע"ע 110-113.

5 אלן, שם.

6 P. de Schlippe, *Shifting Cultivation in Africa* (London, 1956); C. Clark and M. Haswell, *The Economics of Subsistence Agriculture* (London, 1964); M. B. Gleason and H. P. White, "Population Density and Agricultural Systems in West Africa", in M. F. Thomas and G. W. Whittington (eds.), *Environment and Land Use in Africa* (London, 1969), pp. 272-300; W. B. Morgan, "Peasant Agriculture in Tropical Africa", *ibid.*, pp. 241-272; J. C. de Wilde, *Experiences with Agricultural Development in Tropical Africa*, Vol. I: *The Synthesis* (Baltimore, 1967), pp. 75-82 דה ויילד ועוזריו מדגישים את העובדה, שלא תמיד מצליחים חקלאי אפריקה למצוא פתרונות לאתגר לחץ האוכלוסין, כפי שניתן להסיק מספרה של בוזראפ. אך גם הם מגיעים למסקנה שברוב המקרים אין האינטנסיפיקציה באה אלא בעקבות לחץ האוכלוסין ועל-כן מצליחה היא רק למנוע את ירידת רמת ההכנסה ואינה תורמת להעלאת רמת-החיים. דבר זה נכון

התיישבות ספונטנית והתיישבות מתוכננת בצפון-איבולנד, ניגריה

דוד גרוסמן

א. מבוא

התיישבות חקלאית היא עניין מורכב לא רק בגלל צורותיה הרבגוניות, אלא גם בגלל מטרתיה המגוונות השונות ממקום למקום ומעם לעם וכן בגלל יחסי-הגומלין הרבים שבינה לבין מרכיבים סוציולוגיים, כלכליים ופוליטיים של החברות שבתחומיהן היא מתבצעת. ואמנם מומחים, המייצגים שטחי מחקר שונים, עוסקים בשאלה זו וכבר נכתבו מספר חיבורים חשובים המסכמים לקחים מהפעלתן של תוכניות פיתוח שונות. עם זאת, ברור שרחוקים אנו עדיין מתיישבות מספקות בנושא זה, ומטרתו של המאמר הנוכחי היא לתרום לדיון זה באמצעות ניתוחן של בעיות ההתיישבות באיזור מצומצם (צפון-איבולנד¹) ועל-ידי התייחסות ליעדי ההתיישבות המתוכננת, בהשוואה לצורכי האוכלוסיה המקומית כפי שהם מתבטאים בהתיישבות הספונטנית המצויה באיזור זה. יש לזכור שההתיישבות אינה בהכרח תופעה הכרוכה בתיכנון. ההתיישבות נמשכה ועודה נמשכת בצורה ספונטנית בחלקים רבים של העולם. כתוצאה מגילויין של יבשות חדשות ופיתוח דרכי תחבורה היו תקופות היסטוריות, שההתיישבות קיבלה בהן תנופה רבה וממדיה התרחבו, וכל עוד קיימים אזורים, שהפוטנציאל שלהם² לא נוצל, יש להניח שתנועות אלו תימשכנה. על-כל-פנים, יש לראות תנועות אלו, כפי שיש לראות כל תנועת הגירה, כתהליך גורמלי

1 איזור זה מוגדר כשלוש הפרובינציות הצפוניות (אוניטשה, אנוגו, אבאקליקי) של החבל המזרחי המרכזי של ניגריה.

2 יש להכיר בעובדה שלא ניתן להגדיר במדויק פוטנציאל כלכלי אזורי, כיוון שהוא תלוי בגורמים רבים וביניהם גורמים תרבותיים וטכנולוגיים, שקשה מאוד לייחס להם ערך כמותי. עם זאת, ברור שהפוטנציאל תלוי בטיב המשאבים. ראה, E. A. Ackerman, "Population and Resources", in P. M. Hauser and O. D. Duncan (eds.), *The Study of Population* (Chicago, 1959), pp. 621-648; W. A. Hance, "The Race between Population and Resources", *Africa Report*, Vol. XIII, No. 1 (January 1968), pp. 6-12 סחה למדידת הפוטנציאל בתנאים של חקלאות-קיום ורמה טכנולוגית סטטית, שלפיה הקריי-טריון למדידתה הוא מפתח הנוק הנגרם לקרקע; ר' T. Monod, "Conservation of Natural Resources (Edinburgh, 1965), p. 89 in Africa", in G. Wosthenholm and M. O'Connor (eds.), *Man in Africa* (London, 1965), pp. 258-280 מספקת; ר' P. W. Porter, "The Concept of Environmental Potential as Exemplified by Tropical African Research", in W. Zelinsky, L. A. Kosinski, and R. M. Prothero (eds.), *Geography and a Crowding World, A Symposium on Population Pressure upon Physical and Social Resources in Developing Lands* (New York, 1970), pp. 187-217 ציאל אזורי" או "לחץ התושבים", הנובע ממנו, ובוודאי שלא התקבלה הטענה שיש תקרה ברורה ומוגדרת לניצול יחידת קרקע מסוימת, אך הדיון מבוסס על ההבחנה, שברוב המקרים אין החקלאי מנסה להגיע לניצול מקסימלי של הקרקע כל עוד יכול הוא להפיק תועלת שולית גבוהה יותר מהשקעותיו על-ידי הגירה לאיזור התיישבות חדש. הנחה זו מבוססת על ממצאיה של E. Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth* (Chicago, Aldine, 1965). דיון בשאלה זו ייערך בפירוט רב יותר בהמשך המאמר.

תוכניות הפיתוח החקלאיות, שגוסו באפריקה מאז מלחמת העולם השנייה, שמו את הדגש, בדרך-כלל, על הגדלת היבולים ועל שיפור שיטות החקלאות, אך הן ניסו להשיג את מטרותיהן על-ידי שימוש במפעלי התיישבות ככלים להשגת מטרות אלה. במקרים רבים לא היתה בהירות מספקת ביחס ליעד ההתיישבות או שהוצגו מספר יעדים, אשר ההתיישבות היתה צריכה לשמש כאמצעי להשגתם. נסיונות אלו נסתיימו לעתים קרובות בכשלונות, שהיו כרוכים בהפסדים כספיים ניכרים ושעוררו תגובות ציבוריות ניכרות. דוגמא בולטת היא תוכנית הפיתוח של Mokwa בניגריה. בלדווין מספק נתונים מאלפים על הסיבות לכשלונה של תוכנית זו. הוא שם את הדגש בעיקר על חוסר ההתחשבות בגורם האנושי ועל הניסיון להקים תוכנית התיישבות יקרה במקום שלא היה לה ביקוש. נוסף על כך הוא מאשים את המתכננים בחוסר תשומת לב לתנאים האקולוגיים ובפגמים אירגוניים, שלא איפשרו לפתור את הבעיות הטכניות הרבות.⁷ הצלחתה של תוכנית הג'זירה בסודאן, לעומת זאת, מוכיחה שתיכנון מדוקדק ואורך-רוח (המפעל הושלם ב-1926 אף כי ראשיתו של הרעיון היתה בראשית המאה) יש בהם כדי לעזור בפתרון הבעיות הטכניות, אך היא מצביעה גם על דרכים שניתן ליישב בהן את האינטרסים של האיכר עם אלה של מתכנני החקלאות. ואכן כדאי לצטט במקרה זה את גייטסקל, האומר בפירוש בסיכום לספרו, שהסיבה העיקרית להצלחה היא שהמפעל הובא אל המתיישב ולא המתיישב אל המפעל.⁸ אם נפרש פיסקה זו כלשונה, הרי שניתן לומר שהג'זירה אינה תוכנית התיישבות במובן המצומצם של מושג זה. אולם התהליך הממושך של ביצוע המפעל גרם למעשה להתיישבות חדשה בממדים ניכרים, אם כי ההגירה לאיזור הג'זירה החלה רק לאחר שכדאיותה של התוכנית זכתה להכרה נרחבת בקרב תושבי המקום. יש לזכור, עם זאת, שגידולו של היישוב באיזור הג'זירה נובע בחלקו מההגירה הספונטנית הרבה של ה"מערביים", אשר בחלקם הגדול מקורם בארצות שמערב לסודאן והשוהים באיזור הג'זירה וערי הסודאן בדרום למכה. לפי מקלקלין עלולה ההתיישבות בג'זירה להתמוטט בלעדי אלמנט אנושי זה. מחבר זה מעריך שה"מערביים" מספקים כמחצית כוח העבודה השכיר בסודאן ובסך-הכל הם מהווים שישית מאוכלוסית הסודאן.⁹ הגירה זו הינה רק חלק מההגירה לג'זירה, הזורמת מכל חלקי הסודאן. היא מוכיחה שמפעל התיישבות

גם כאשר הממשלות עצמן מכניסות אלמנטים התורמים לאינטגרציה של החקלאות. כשלוניות מפעלי פיתוח, שנועדו להשיג יבולים גבוהים יותר, גם הם בין הגורמים המונעים התפתחות המודרניזציה; ראה, למשל, M. P. Collinson, "Experience with a Trial Man-agement Farm in Tanzania", *East African Journal of Rural Development*, II, No. 2 (1969), pp. 28-43.

7 K. D. S. Baldwin, *The Niger Agricultural Project* (Cambridge, Mass. 1957)
 8 A. Gaitskell, *Gezira: A Study of Development in the Sudan* (London, 1959), p. 277
 9 P. F. M. McLoughlin, "The Sudan's Three Towns: A Demographic and Economic Profile of an African Urban Complex", *Economic Development and Cultural Change*, XII, No. 1 (October, 1963), p. 76; P. F. M. McLoughlin, *Language Switching as an Index of Socialization in the Republic of the Sudan* (Berkeley, 1964); D. B. Mather, "Migrations in the Sudan", R. W. Steel and C. A. Fisher (eds.), *Geographical Essays on British Tropical Lands* (London, 1956), pp. 113-143; W. A. Hance, *Population, Migration and Urbanization in Africa* (New York, 1970), p. 145; A. Graham, "Man-Water Relations in the East Central Sudan" עמ' 435. נמסר שם שה"מערביים" מהווים כ-80 אחוזים מהתושבים הכפריים שבאיזור נהר הרהד.

מוצלח הוא זה היוצר אפשרויות כלכליות על-ידי פיתוח משאבים, המסוגלים לעודד הגירתם של איכרים נוספים לאזורי הפיתוח. ברור, עם זאת, שסוג הגירה זה אינו נעדר קשיים, כפי שבולט לעין מריבויים של מקרי הכירות-המישנה בסודאן ונטייתם של המתיישבים הקבועים להטיל את העבודה על המהגרים. למרות זאת, ואולי בגלל זאת, יכולה הג'זירה לשמש מעבדה מצויינת ללימוד תהליכי התיישבות במצב שבו הצליחו המתכננים לענות על הדרישות של האוכלוסיה הכפרית, על-ידי הרחבת הבסיס של משאבי החקלאות. בולטת כאן לעין העובדה, שלמרות שהדגש בפיתוח הג'זירה הושם על העלאת רמת החיים, העדיפו המשתתפים במפעל זה לחלק את פירותיו עם אנשים זרים, שהועסקו כעובדים, מאשר להפיק את מלוא התועלת לעצמם ולבני משפחותיהם.¹⁰

ב. יעדיהם של מפעלי התיישבות באפריקה

הניגוד בין יעדי ההתיישבות של האיכר האפריקני לבין אלה המוצבים על-ידי מתכנני ההתיישבות נובע בעיקרו מהעובדה שהאיכר האפריקני שייך לחברה מסורתית, טרום-טכנולוגית, אשר ההתיישבות המתבצעת במסגרתה מודרכת על-ידי עקרונות ותהליכים שונים מאלה של החברה המודרנית, בעוד שהממשלות האפריקניות מעוניינות לעודד התיישבות בתנאים מודרניים. ניגוד מעין זה אינו קיים בהתיישבות הישראלית, שהגישה ההתיישבותית האופיינית לחברות מודרניות, שליטה בה. הבדל בסיסי זה הוא המקשה על העברת הניסיון הישראלי לארצות מתפתחות אחרות, אף כי קיימים גם גורמים נוספים, שניתן למנותם להסברת המיוחד שבהתיישבות הישראלית. הרקע הטכנולוגי וההשכלתי הגבוה, הכרוך בנכונות לקלוט רעיונות וחיידושים, כוחו יפה גם להסברת הצלחתה היחסית של ההתיישבות הישראלית, שהאלמנט האנושי שלה היה על רקע השכלתי גבוה יותר, כיוון שהדוגמא האישית של המתיישב ה"בלתי-מסורתי" הפכה במקרים רבים לנושא לחיקוי ושינתה באופן מהותי את סולם הערכים והציפיות הכלכליות של המתיישבים האחרים. כך שימשה ההתיישבות כגורם לשינוי כלכלי וחברתי גם במקרים שבהם לא נועדה לכך. "עילית" מעין זו נעדרת בדרך-כלל ברוב הארצות המתפתחות, שהרבדים החברתיים בהן, שיכולים היו לשמש כנושאי חיקוי, אדישים לחקלאות או אף נוטים לסלוד ממנה. במקרים מסויימים, כמו בארצות בעלות מסורת מעין-פיאודלית, יש אף ניגוד אינטרסים בולט בין האוכלוסיה הכפרית המסורתית לבין העילית החקלאית ולכן אין לצפות לשיתוף-פעולה בין רבדים חברתיים אלה¹¹ לצורך ביצועו של המעבר מחברה מסורתית לחברה תעשייתית.

10 גייטסקל, שם וע"ע 281 ו-317. וראה מאמר חדש של A. Gaitskell, "The Development of the Gezira in the Sudan", in Raanan Weitz (ed.), *Rural Development in a Changing World* (Boston, 1971), pp. 532-553. ראה גם ש. מרטון, "ג'זירה - מפעל פיתוח אזורי כסודן", לקט מאמרים על ארצות מתפתחות (רחובות, המרכז לידע ארצות חוץ, 1964, משוכפל) וכן W. A. Hance, *African Economic Development* (2d and rev. ed.; New York, 1967), pp. 31-53. ביקורת שלילית על הישגיה של תוכנית הג'זירה ניתן למצוא במאמרו של סימפסון, הטוען שרמת היבולים שם נמוכה מדי, וכן שיש לשנות את שיטת האריסות ולהחליפה בשיטת הכירה. לדעתו לא הצליחו נסיונות לחקות את שיטות האירגון של מפעל הג'זירה במקומות אחרים; ר' I. G. Simpson, "New Approaches to Irrigated Farming in the Sudan", *Land Economics*, XLVI, No. 3 (1970), pp. 287-296.
 11 אף כי אין עוררים על הגורמים המיוחדים, שאיפיינו את התפתחותה של האוכלוסיה הכפרית בישראל, יש הרואים בניסיון הישראלי המיוחד במינו גורם בעל חשיבות מישנית בהסברת הצלחת ההתיישבות בארץ וסבורים שקיים סיכוי רב בהעברת מודלים התיישבותיים ישראליים

הבעיות שמקורן במיבנה החברה שונות הן באפריקה מאשר בחלקים אחרים של העולם המתפתח. אלמנט חיובי הוא העדרו, בדרך-כלל, של קיטוב קיצוני בתנאי הבעלות על הקרקע; אך, לעומת זאת, יש להתגבר על מיבנה חברתי-משפחתי נוקשה, השכלה גמורה, מחסור בהון מקומי ובשווקים מקומיים לתוצרת החקלאית וכן על תלות בשוקי-חוץ, שמחיריהם בלתי-יציבים, ועל כלכלה המבוססת על עקרונותיה של חקלאות-מחיה.¹² גלברייט' טוען בצדק, שדווקא בארצות השייכות לטיפוס האפריקני של הארצות המתפתחות ניתן להשיג הישגים מרשימים ללא השקעות ניכרות,¹³ אך ספק אם מפעלי התיישבות, שיעדם הוא להביא לשינוי כלכלי וחברתי, יכולים להתבסס על השקעות הון נמוכות. אדרבא, נראה, כפי שגם יוסבר להלן, שדווקא תוכניות מעין אלה נוטות להיות יקרות למדי. אין זאת אומרת, כמובן, שלא ניתן לתכנן מפעלי התיישבות זולים, אך מטרתם חייבת להיות מוגבלת ולא לחרוג מעבר להבטחת פרנסתו של האיכר על בסיס של קיום צנוע בגבולות אורח החיים המסורתי. הצורך בתוכניות התיישבות מעין אלה מתעורר לעתים קרובות תחת לחץ של נסיבות, המחייבות שינויים בתפרוסת האוכלוסין ועקידה ממקום התיישבות אחד למשנהו. (יעד מעין זה הוא שאיפיון גם את ההתיישבות בישראל ובמובן זה ניתן להשוותה למפעלי התיישבות רבים, ספונטניים או מתוכננים, שבוצעו בחברות מסורתיות, למרות ההבדלים הבולטים ברמת החיים ובטכנולוגיה). דוגמאות לצורך במפעלי התיישבות כאלה באפריקה ניתן למצוא בהתיישבות, שהוכנה לצורך התושבים שפגו מאזורים המיועדים להצפה, כגון במקרה של בניית סכר אסואן או סכר הוולטה,¹⁴ וכן במסגרת רפורמה אגרארית, הכרוכה בחלוקה מחדש של קרקעות או, כפי שקרה בקניה, בחלוקה מחדש של אדמות, שנעזבו על-ידי מתיישביהם הקודמים בגלל סיבות פוליטיות.¹⁵ יש להוסיף לקטגוריה זו גם מקרים של מלחמות ואסונות טבע, כגון בצורת קשה או (במקרה של איראן) רעידות אדמה, המחייבים יישובם של פליטים ועקורים. מבלי להסתכן בהכללות גרורות מדי נראה שיש אמנם קשר בין מידת הצלחתם של מפעלי

לארצות מתפתחות; ראה במיוחד M. J. Frank, *Cooperative Land Settlement in Israel and Their Relevance to African Countries* (Basle, 1968), pp. 140-150; M. I. Klayman, *The Moshav in Israel* (New York, 1965). ראה גם הביקורת על ספר זה, שנכתבה על-ידי כותב שורות אלה ב, "Journal of Developing Areas, Vol. V, No. 2 (January, 1971), pp. 279-282.

12 מורגו, שם; S. D. Neumark, "Population Trends in Relation to Agriculture and Rural Society", in F. Lorimer (ed.), *Population in Africa* (Boston, 1960), pp. 19-40.

13 J. K. Galbraith, "Underdevelopment: An Approach to Classification", Paper presented at the Rehovoth Conference on Fiscal and Monetary Problems in Developing States, August 9-18, 1965.

14 R. Chambers (ed.), *The Volta Resettlement Experience* (London, 1970); W. M. Warren and N. Rubin, *Dams in Africa* (London, 1968); I. A. Adalemo, "The Kainji Dam, A Resettlement", *Nigeria Magazine*, No. 99 (December 1968), pp. 265-279.

15 גם במקרה של קניה היו מטרות רבות ואף מנוגדות בפני מתכנני החקלאות. בעוד שמטרתה של הרפורמה האגרארית של שנות החמישים היתה בעיקרה להביא לפיתוח החקלאות על-ידי קונסולידציה של חלקות ועידוד בעלות פרטית, הרי שעם פינוי אדמות הלבנים נוצרה דרישה לחלוקה מחדש של יחידות גדולות וחלוקתן ליחידות קטנות יותר. ר' Barber, "Land Reform and Economic Change among African Farmers in Kenya", *Economic Development and Cultural Change*, vol. XIX, No. 1 (October 1970), pp. 6-24; M. P. K. Sorrenson, *Land Reform in the Kikuyu Country* (Nairobi, 1967); D. R. F. Taylor, "Agricultural Change in Kikuyuland", *Journal of Agricultural Change*, vol. 1, No. 1 (1967), pp. 493-494.

התיישבות שונים לבין מציאותו של יעד התיישבותי ברור (כיעד ולא כמכשיר). קימבל, למשל, מסווג את תוכניות ההתיישבות השונות, שנוסו באפריקה בשנות החמישים, לפי מידת הצלחתן; ובין המפעלים המסווגים על-ידי כמוצלחים הוא מונה את מפעל Anchau בניגריה ומפעלים דומים, שבוצעו בטנגניקה במטרה למנוע את התפשטות זבוב הצה-צה ולרסן את מחלת השינה.¹⁶ אין הכוונה לטעון כאן שאין אפשרות לשלב בכל מפעלי ההתיישבות מסוג זה גם תוכניות לפיתוח החקלאות וצמיחתה, אך כאשר היעד העיקרי אינו התיישבותי ונעשה ניסיון להשתמש בהתיישבות כמצע להשגת יעדים שונים אחרים, יש לבחון באופן יסודי את כושרה של ההתיישבות כמכשיר להשגת היעד הנכסף ולהעדיף אמצעים אחרים, כאשר מוכחים הם כיעילים יותר.

היעד העיקרי שעמד בפני מתכנני ההתיישבות בתקופה הקולוניאלית לא היה מוגבל למפעלים מעין אלה שהוזכרו לעיל. אחת מהבעיות שניסו לפתור היתה הבעיה הבולטת לעין של חוסר איוון בין תפרוסת התושבים לבין תפרוסת משאבי החקלאות באפריקה. חוסר איוון זה גרם לא רק לחוסר שימוש בשטחים נרחבים, שהפוטנציאל שלהם נשאר בלתי-מנוצל, אלא גם לצפיפות יתר באזורים אחרים ועל כן אין להתפלא שדו"ח של FAO מדגיש את הצורך במפעלי ההתיישבות כל עוד קיים חוסר איוון זה.¹⁷ הבעיה של חוסר האיוון הגיאוגרפי העסיקה את המימשל הקולוניאלי באפריקה כמעט מראשיתו, אך באה לכלל ביטוי בעיקר בשנות השלושים של המאה הנוכחית. (ברוב ארצות אפריקה החל השלטון הקולוניאלי רק בעשור האחרון של המאה ה-19 או בעשור הראשון של המאה העשרים). הסיבה לכך היא שתהליך התאמתם של שבטי אפריקה לתנאי השלום והביטחון, שביטוי העיקרי היה בתנועת ה"ירידה מהגבעות"¹⁸, קיבל תנופה ניכרת כעשרים או שלושים שנה לאחר תחילת השלטון הקולוניאלי. נוצרו סיכסוכים על הבעלות על הקרקע, אך הובחן גם ב"הידרדרות" בשיטות החקלאות, כיוון שבשטחים שלחץ האוכלוסין בהם היה נמוך, העדיפו המתיישבים לעבד את הקרקע בשיטות חקלאות-הנדודים, שתפוקתה השולית ליחידת תשומה (עבודה) היתה גבוהה יותר מזו של החקלאות האינטנסיבית באזורי הגבעות, שהחקלאים היו נאלצים לפתח בהם שיטות חקלאות אינטנסיביות ביותר, אשר כללו אף דירוג הגבעות ושימוש נרחב בזבל טבעי. היו מקומות, בעיקר בצפון-רודזיה (זמביה של ימינו), שבהם תוכננו מפעלי התיישבות בגלל הערכת המימשל שלחץ התושבים, בייחוד באזורים בעלי פוטנציאל כלכלי נמוך, הגיע לרמה קריטית המסכנת את המאזן האקולוגי וגורמת לדילדול של "כושר הנשיאה האזורי". כמו-כן, נוצר הכרח למצוא אזורי התיישבות נאותים לאוכלוסיה שפונתה מקרקעות שנועדו לפיתוח מכרות הנחושת.

16 G. H. T. Kimble, *Tropical Africa*, Vol. I: *Land and Livelihood* (New York, 1960), pp. 185-190; T. A. M. Nash, *Tsetse Flies in British West Africa* (London, 1948); United Nations, Food and Agriculture Organization, *FAO Africa Survey* (Rome, 1962), p. 137.

17 M. B. Gleave, "The Changing Frontiers of Settlement in the Uplands of Northern Nigeria", *Nigerian Geographical Journal*, vol. VIII, No. 2 (December 1965), pp. 127-141; D. Grossman, "The Roots of the Practice of Migratory Tenant Farming: The Case of Nikeland in Eastern Nigeria", *Journal of Developing Areas*, vol. VI, No. 2 (January 1972), p. 167; R. K. Udo, "Transformation of Rural Settlement in British Tropical Africa", *Nigerian Geographical Journal*, vol. IX, No. 2 (December 1966), pp. 129-144.

מעניין מבחינה זו מחקרו של סידל על תוכניות הפיתוח בזמביה. סידל מיישם את שיטותיו של הגרסטרנד, הן בתהליכי התפרסות (diffusion), שנבדקו בשוודיה, ומסקנתם העיקרית היא שיש קשר בין המרחק ממקור ההפצה של שיטות חדשניות לבין קליטתם של חידושים.²⁶ סידל מבסס את עמדתו השלילית ביחס לתוכניות יזמניות, שבטבען הן מוגבלות למרכזים מועטים ומפרדים מבחינה גיאוגרפית, על הטענה שגורם המרחק ממרכזי הפיתוח יפריע לקליטת "הקרנתן" של תוכניות אלו.²⁷ מחקרם של אדגבויה ועמיתיו אשר ניסו לבדוק בצורה ישירה את הקרנת התוכנית ההתיישבותית בכפרים הסמוכים ליישובים המתוכננים בניגריה המערבית, מוכיח שהשפעתה של "ההקרנה" היא נמוכה ביותר אף במרחק קצר ממקורה של "הקרנה" זו. מסקנות דומות מצויות גם בממצאים של מחקרים אחרים²⁸ וכיום כבר ניתן לצטט מספר ניכר של מחקרים, שהוזהרו מפני הליכה בדרך התוכניות היוזמניות היקרות ומפני הבעיות החמורות הנובעות מסירבול אירגוני²⁹ או מפני השקעות רבות מדי בעילית נבחרת של מתיישבים.³⁰ עם זאת לא חסרו גם קולות חיוביים, שעודדו את הנסיונות של ממשלת ניגריה המערבית ללכת בדרך ההתיישבות המתוכננת לצורך פיתוח החקלאות, בטענה שדרך המהפכה הטוטאלית מאפשרת להנהיג חידושים בחקלאות בעקבות שבירת כל הקשרים עם המסורות הקדומות.³¹

אין הכוונה במאמר זה להציע ניתוח סיסטמטי נוסף של גורמי הכישלון (או ההצלחה) של תוכנית התיישבות מסוימת, אלא, כאמור לעיל, להצביע על הצורך בתיאום בין המטרות הלאומיות לטווח ארוך לבין שאיפותיה של האוכלוסיה הכפרית, שהיא הנושא העיקרי של תוכניות אלה. ברור שיש צורך גם באבחנה נכונה של הבעיה החקלאית לפני שמציעים תוכניות לפיתוחה; וכאשר הקשיים באזורים החקלאיים מורכבים הם, אין לצפות, שגישה המתאימה לפתרון אחת הבעיות תוכל לפתור גם בעיות אחרות. לשם הדגמה נעסוק בהמשך מאמר זה בניגריה המזרחית, שבה תוכננו בראשית שנות השישים המוקדמות מספר מרכזים כפריים, המבוססים על הדגם הישראלי של פיתוח אזורי משולב. כל אחד מהאזורים היה קטן בהרבה מחבל לכיש בישראל, ששימש כאב-טיפוס לתוכנית זו והשטח המתוכנן עמד על 40—50 אלף דונם לכל אזור. למרות הניסיון לחקות דגמי התיישבות

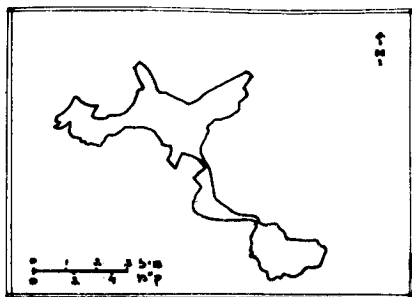
- D. J. Siddle, "Rural Development in Zambia, A Spatial Analysis", *The Journal of Modern African Studies*, Vol. VIII, No. 2 (July 1970), pp. 271-284
- T. Hägerstrand, *Innovation and Diffusion as a Spatial Process*, trans. A. Pred; שם; (Chicago, 1967)
- R. O. Adegboye, A. C. Basu and D. Olatunbosun, "Impact of Western Nigerian Farm Settlements on Surrounding Farmers", *Journal of Nigerian Institute of Social and Economic Research*, Vol. XI, No. 2 (July 1969), pp. 229-240
- J. C. Wells, "The Israeli Moshav in Nigeria: An Estimate of Returns", *Journal of Farm Economics* (May, 1966), pp. 279-294
- C. A. P. Takes, "Problems of Rural Development in Southern Nigeria", *Tijdschrift van net Koninklijk Nederlandsch Aardrijkundig Benoofschap*, Vol. LXXXI, No. 4 (Oktober, 1964), pp. 438-452
- J. V. Clinton, "Farming Revolution in Nigeria", *New Commonwealth*, (March, 1963), pp. 173-175. הירש מתפלמט עם Oluwasanmi (שהביע דעה חיובית לגבי תוכניות התיישבות) ויצא נגד הגישה המצדיקה את ההתיישבות המתוכננת. טענתו העיקרית היא שהתיישבות כפרית נוגדת את הכיוון הכללי של תנועת האוכלוסין בימינו, הוזרמת מן הכפר אל העיר ולא להפך; ר' G. P. Hirsch, "Planning for Development in Rural Areas: A Criticism of Present Practice", *Ekistics*, Vol. XXVIII, No. 169 (December 1969), pp. 420-424

השיטה שפותחה על-ידי אלן ועוזריו בזמביה זכתה לפירסום נרחב¹⁹, בגלל הדגש ששמה על "צילום" המצב הסטטי של השימוש בקרקע בשבטים המקומיים ותיכנון חקלאי, הנועד לספק קרקע בהתאם לשיטות עיבוד הקרקע ושימושיה והרמה הטכנולוגית של החקלאות המסורתית. יעילותה של שיטה זו להגדרת "כושר נשיאה" מוגבלת, כפי שטען בצדק פורטר²⁰, לתנאים שאין בהם כל התפתחות חקלאית ולכן אין לראותה כמתאימה לתיכנון חקלאות מודרנית או להגדלת כושר נשיאה אזורי ברמה טכנולוגית גבוהה. ואכן, כפי שמדגיש קאי במאמר המסכם את פיתוח החקלאות בזמביה²¹, החל אלן עצמו, מאז סוף מלחמת העולם השנייה, לשים את הדגש על פיתוח החקלאות להגדלת כושר הנשיאה האזורי במקום. מאז מלחמת העולם השנייה הוא החל במדיניות פיתוח חקלאות חדשה ברודזיה הצפונית, ובה הושם הדגש בעיקר על תוכניות לפיתוח החקלאות המודרנית והפצתן של שיטות חדשות באזורים הכפריים.²² ניכרת בגישה חדשה זו ירידה בולטת בהפצתן של שיטות חדשות, לעומת עלייה בפרוייקטים שנועדו לעידוד פיתוח חקלאי ביישובים הקיימים. מסתבר, על-כן, שלפחות במקרה זה נעשתה הבחנה ברורה בין פיתוח החקלאות, לבין מפעלי התיישבות, מאידך, תוך הכרה שהיעדים השונים הללו מצריכים גם אמצעים שונים להשגתם. יש להדגיש, שגם מפעלי הפיתוח בכפרים הקיימים היו מוגוונים, וגם לגביהם ניתן לדון בהרחבה בצורך להתאמתו של המפעל ליעד ולתנאים הקיימים באזור ההתיישבות²³, אך לא כאן המקום לדון בהרחבה בנושא זה.

למרות הניסיון שנצטבר בנושא זה בתקופה הקולוניאלית, חזרו מתכנני הפיתוח החקלאי בשתי המדינות שנדונו לעיל (זמביה וניגריה) אל שיטת ההתיישבות המתוכננת כאמצעי לפיתוח החקלאות. החזרה לשיטה זו נובעת בעיקרה מהשאיפה לזרו את תהליך הפיתוח החקלאי ויש להסבירה על רקע חוסר שביעות הרצון מהתהליך ה"אבולוציוני", האיטי של התקופה הקולוניאלית, אך בזמן הקצר יחסית שעבר מאז קבלת העצמאות באפריקה נראה שלפחות מדינה אחת—אוגנדה—כבר הספיקה לחזור בה מגישה זו²⁴. ואמנם מדיונה של גיטלסון על גורלה של אחת מתוכניות ההתיישבות באוגנדה ניתן להבין מה הביא את ממשלת אוגנדה למסקנה זו²⁵. יחס שלילי כלפי תוכניות התיישבות יזמניות ניתן למצוא בהתבטאויותיהם של מומחים רבים, המייצגים אסכולות דיסציפלינות שונות.

- 19 אלן, שם.
- 20 פורטר, שם.
- 21 G. Kay, "Agricultural Progress in Zambia", בתומס-ויטינגטון, ע"ע 509—513.
- 22 אין בסקירה קצרה זו לסכם את כל הגישות לפיתוח החקלאות, או לצורך במפעלי התיישבות. בוכאנו ופו עמדו על-כך, שהמשטר הקולוניאלי הבריטי פיתח שתי אסכולות מנוגדות הקרויות על-שם אזורים בניגריה שבהם נוסו: גישת שנדאם (Shendam) שבו בוצעו תוכניות התיישבות של מהגרי רמת Jos, וגישת קונטגורה (Kontagora) הקרויה על שם איזור אחד, שאופיין בניגוד לאזור שנדאם ברמת השקעות גבוהה ותיכנון מדויק וקפדני של כל שימושי הקרקע. אולם, ניתן לסווג את הגישות התיכנוניות בצורות שונות וברור שהקריטריונים לסיווג יכולים להיות רבים כתוכניות עצמן; ר' K. M. Buchanan and J. C. Pugh, *Land and People in Nigeria* (London, 1955). יש לחזור ולהדגיש שאין להסיק מהדיון הנ"ל כאילו תלוי הביצוע המוצלח או ר"ק בהגדרה נכונה של היעדים והתאמתם לצורכי המקום; ר' E. O. W. Hunt, *An Experiment in Resettlement* (Kaduna, 1951).
- 23 קאי, שם.
- 24 H. Mettrick, *Aid to Uganda — Agriculture* (London, 1967)
- 25 S. A. Gitelson, "The Mabuku Irrigation Scheme: A Case Study", *East Africa Journal* (May 1971), pp. 16-25

מפה מס. 2
אולונה (Ulonna) — שטח ההתיישבות המתוכננת

שהפוטנציאל שלו לא נוצל עדיין במידה מספקת בניגריה, נחשב על-ידי האמריקנים לגורם שראוי לעודדו. יתר-על-כן, גידול אורז כרוך בשימוש בקרקע, שאינה דרושה לצורך גידולי המזון המסורתיים במקום זה (שהם בעיקר, יאם וקסבה), ולכן אין פיתוח זה מתחרה בחקלאות הקיימת. כיוון שמדובר היה בהרחבת שטח ההתיישבות ובניצול שטחים שלא היו בשימוש לפני כן, הרי שמפעל זה זכאי לכינוי "מפעל התיישבות", גם אם נתייחס למושג זה במובנו המצומצם ביותר. מלבד איזור התיישבות זה, תוכננו היישובים באזורים האחרים, כפי שנאמר לעיל, בעיקר לגידול דקל השמן, אך, נוסף על כך, תוכנן להצמיד לכל בית של המתיישבים גם חלקות בגודל של כעשרה דונם לצורך גידולי מאכל. חלקות אלה תוכננו לשימוש במחזור של שש שנים, לפי המתכונת הבאה: שנה א': יאם, שנה ב': קסבה, שנה ג' עד ו' — גידולי בור (מיני קטניות). העיבוד השנתי חייב היה להתבצע באופן שיטתי, כך שיתאפשר עיבוד ממוכן גם בחלקות אלה, ובניגוד לשיטה המקומית, הושם דגש גם על גידולי הבור, שמטרתם להחזיר לקרקע את פוריותה לאחר תקופת העיבוד. בשיטה המסורתית קיים מחזור דומה (השיטה ידועה בשם bush-fallowing), הנמשך כ-5 או 6 שנים, אך מתוכנן רק שנה אחת או שנתיים מנוצלות לגידולי מזון, ואילו בתקופת ההברה ניתן לצמחייה הטבעית לחזור ולהשתלט על השדה ולהחזיר לקרקע את פוריותה.³³

תיאור מפורט של שימושי הקרקע והמיבנה החברתי והכלכלי של היישובים ניתן למצוא בכתובים במקומות שונים³⁴ ולכן אין צורך להרחיב על כך את הדיבור במאמר זה. אף-על-פי-כן, חשוב לציין בצורה מפורטת את היעדים, שהוצגו בפני יישובים אלה;

33 שימושי הקרקע בחלקות לגידול מזון לא היו שונים, לכן, בצורה ניכרת מאלו שנתנו בחקלאות המסורתית וההבדל העיקרי היה באפשרות בשימוש בטרקטור להכשרת החלקות. נוסף על הגידולים המנריים כאן, תוכנן לזרוע בין צמחי הים והקסבה תירס, קטניות, וירקות שונים. שיטת עיבוד זו גם היא מבוססת על חיקוי החקלאות המקומית; ראה מאמרם של B. N. Floyd and M. Adinde, "Farm Settlements in Eastern Nigeria: A Geographical Appraisal", *Economic Geography*, Vol. XLIII, No. 3 (July 1967), pp. 198-230 לאות הטרופית ניתן למצא בספרים שונים העוסקים בבעיות אלו; ר' R. P. Moss (ed.), *The Soil Resources of Tropical Africa* (London, 1968); P. H. Nye and D. J. Greenland, *The Soil under Shifting Cultivation* (Reading, England, 1960); J. Phillips, *Agriculture and Ecology in Africa* (New York, 1960).

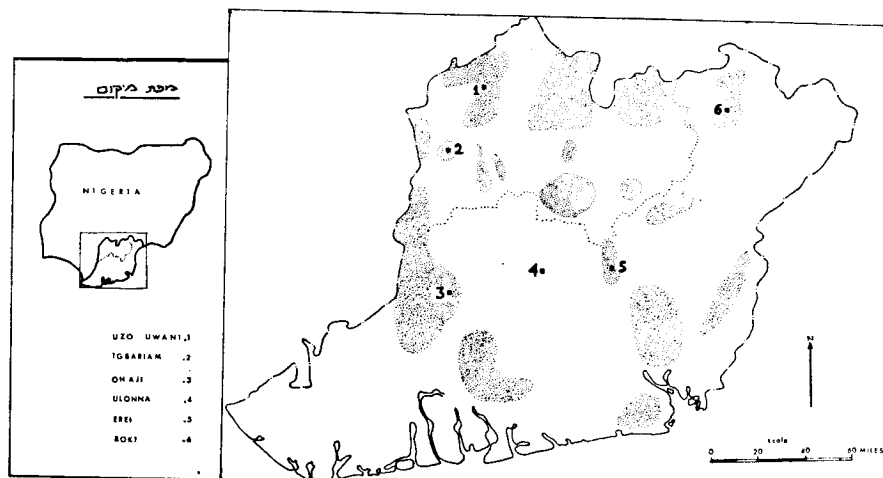
ישראליים ולמרות העובדה שארכיטקט ישראלי הועסק בתכנון הפיזי של היישובים ושני מומחים ישראליים הכינו המלצות למיבנה המשק החקלאי של היישובים³², הרי הביצוע היה ללא עזרה ישראלית ונעשה כמעט כולו על-ידי הממשלה המקומית.

ג. ההתיישבות המתוכננת בניגריה המזרחית ויעדיה

ההתיישבות המתוכננת בניגריה המזרחית נועדה במקורה לקליטת 5,000 מתיישבים בשבעה אזורי פיתוח, המפוזרים בפינות שונות של ניגריה המזרחית. אולם, למעשה לא הצליחו המתכננים להתגבר על התנגדות התושבים המקומיים לרכישת הקרקע באחד מהאזורים המתוכננים (Abak), ולכן הוגבל הביצוע לשישה אזורים בלבד (ראה מפה 1).

מפה מס. 1

אזורי ההתיישבות בניגריה המזרחית (שטחים מצוללים) ומיקומם של אזורי ההתיישבות הכפרית המתוכננת

ההתנגדות לרכישת הקרקע היתה חריפה גם באזורים אחרים (כפי שהדיון הבא יוכיח בצורה מפורטת יותר לגבי אזור איגבריאם) והביאה לידי שינוי כה יסודי בצורתו של Ulonna, אחד מאזורי ההתיישבות, עד שהיה הכרח להנהיג שינוי מרחיק-לכת בתוכנית ההתיישבות ולהסתפק בהקמתם של שני יישובים, שחוברו זה לזה ברצועה דקה ובצורה שלא איפשרה את יישומו של רעיון השיתוף האזורי (ראה מפה 2). מבחינת שימושי הקרקע שמו מתכנני ההתיישבות את הדגש על פיתוח מטעים בהתאם לתכונות הקרקע. הגידול העיקרי, שהומלץ עליו, היה דקל השמן, אך אחד היישובים, Uzo Uwani, שהוקם באיזור בעל ניקוז לקוי, התאים במיוחד לגידול אורז, ועל-כן תוחלט להתרכז בו בגידול זה. ראוי לציין שהיה זה איזור ההתיישבות היחיד, שבתיכנונו הסכימה רשות הפיתוח הבינלאומית (USAID) של ממשלת ארה"ב להשתתף באופן פעיל על-ידי מימון הוצאות הסכר ורשת ההשקאה, שנדרשו לגידול האורז. הסיבה לגישה זו נעוצה בעובדה, שאורז, כגידול

Y. Gavrieli and A. Kedem, "Preliminary Survey of Agriculture in Eastern Nigeria and Some Proposals for Development and Expansion" (Israel, Ministry of Foreign Affairs, Division for International Cooperation and Assistance; Mimeographed) 32

הם מפורטים במסמכים ממשלתיים שונים ואפשר לחלקם לשלוש קטגוריות עיקריות: (א) החדרתן של שיטות מודרניות לצורך העלאת התפוקה והפרייון בסקטור החקלאי; (ב) יצירת מקורות תעסוקה חדשים, בעיקר למסיימי בתי-הספר העממיים על-ידי שינוי תדמיתה של החקלאות; (ג) פתרון בעית תפוקת האוכלוסין ביחס למשאבי החקלאות.³⁵ במאמר זה אתרכו בעיקר ביעד השלישי, שהוא היעד ההתיישבותי הטיפוסי ביותר. אשר ליעד הראשון, הרי ברור ממדיה הקטנים של התוכנית (שנועדה, כאמור, ליישב חמשת אלפי משפחות בלבד), שהשפעתה על כלכלת האיזור בכללותו לא יכולה היתה להיות ניכרת. יתר-על-כן, למרות ההשקעות הגדולות יחסית (כ-21% מתקציב פיתוח החקלאות בתוכנית הפיתוח 1962—1968 הוקדשו לתוכנית זו), אין היא מכוונת אל החקלאים המסור-תיים ואין היא יכולה להשפיע על שיטות עבודתם, אלא בשיטת ההקרנה. כיוון שלא ניתן היה למדוד את השפעת ההקרנה על הסביבה הכפרית, הרי שאין אפשרות להסיק מסקנות משמעותיות לגבי הישגי ההתיישבות בתחום המודרניזציה. אולם, ברור שמקומם של אזורי ההתיישבות במרחק ניכר ממרכזי האוכלוסיה המקומית לא יכול היה להיות גורם המעודד הקרנה, אף כי דווקא מטרה זו זוכה להדגשה ניכרת בפירוטמים הממשלתיים.³⁶ אשר ליעד השני, הרי שגם התשובה לשאלה זו חייבת להישאר במידה רבה פתוחה, אך יש להאמין שתוכנית ההתיישבות תפורה על-פי מידותיו יותר מאשר על-פי איוה יעד אחר. המדובר הוא בעיקר בניסיון למשוך לחקלאות צעירים מסיימי בתי-הספר, הנוטים להתרחק מהחקלאות ולראות בה עיסוק בזוי. הצורך לשנות את התדמית השלילית של החקלאות יש בו כדי להסביר את השימוש החוזר ונשנה במונח "מודרניזציה" וכן מסביר הוא את סירובם של המתכננים להיכנע ללחצים להוזלת המפעל על-ידי ויתור על הדרישה למיבנים מודרניים במקום מיבני החימר, הנפוצים בין איכרי האזור, וכן על סממנים ארכיטקטוניים אחרים. הניסיון למשוך צעירים בעלי השכלה לחקלאות מסביר גם את הדגש החזק, שהושם על-ידי המתכננים על טיפוח חיי החברה והתרבות ביישובים ומתבטא גם בתקציב ניכר לצוות תרבות ולהוצאות הווי ובידור. (דבר זה מסביר, בין השאר את העובדה, שהיחס המספרי בין אנשי צוות לבין מתיישבים הוא גבוה ומגיע עד כדי איש צוות לשלושה מתיישבים.) המיבנה החברתי של יישובים אלה ללא ספק אחד הגורמים החשובים ביותר בהערכת סיכוייהם, ועל רקע זה יש לראות כגורם מפריע את העובדה, שבחירת המתיישבים נעשתה על-פי שיטה נוקשה, המבוססת על מפתח

35 המסמך הרשמי, המציע את הקמתם של מפעלי ההתיישבות, מונה חמישה יעדים למפעלי ההתיישבות. אף כי אין הצורך בפיוור האוכלוסין ביחס למשאבי החקלאות כולל בין היעדים המזוכרים בו, הרי שאחד מהיעדים מתייחס לצורך בתיקון עיוותים בחלוקת שטחי הקרקע וב"שימוש טוב יותר בקרקע במקום שהיא מיושבת בדלילות". ר' Eastern Nigeria, Ministry of Agriculture, "Eastern Nigeria Farm Settlement Scheme", *Agricultural Bulletin*, No. 2 (Enugu, no date). הצורך באיוון תפוקת התושבים מובלט, לעומת זאת, בהוצאתו של אלג'ה שהיה ממונה על ביצוע תוכנית ההתיישבות: I. Eleje, "Eastern Nigeria Farm Settlement Scheme", Paper presented at the conference on Tomorrow's Africa, December 14, 1964. Mimeographed תשומת לב לבעיות תפוקת האוכלוסין, יש להדגיש שבעית המחסור בקרקע היתה חמורה ביותר והדרישה לשינוי במיבנה הגיאוגרפי של האוכלוסיה ניתן לראותה כיעד המרכזי, שחקלאי האיזור קבעוהו לעצמם. עובדה זו תודגש בהמשך המאמר הנוכחי.

36 חשיבות המיקום ביחס ליעד זה מודגשת במאמר של M. E. Kreinin, "The Introduction of Israel's Land Settlement Plan to Nigeria", *Journal of Farm Economics*, Vol. XLV, No. 3 (August 1963).

אזורי, אף כי לדעת הסוציולוגים, שעסקו במחקר החברתי ביישובים אלה, לא הוכח שיש קשר כלשהו בין מוצאם הגיאוגרפי של המתיישבים לבין מידת העזיבות ביישובים החדשים.³⁷ חשיבותו של הגורם החברתי מובלטת גם במאמרם של פלויד ואדינדה, האומרים כי "אם תוכנית ההתיישבות הכפרית תיכשל, הרי לא יהיה זה בגלל בעיות חקלאיות או טכנולוגיות, שאינן ניתנות לפיתרון, אלא בגלל הבעיות הסוציולוגיות הסובכות". אך מחברים אלה מאמינים שיש יסוד לציפיות ש"בעיות אלו ניתנות לפתירה על-ידי מנהיגות מוכשרת" ומביעים אימון בכושרם ובמסירותם של העומדים בראש ההתיישבות החדשה.³⁸ ההכרה בחשיבותו של הגורם החברתי חייבת היתה להביא לתיכנון, המבוסס במידה רבה על תוצאות מחקרים שיש בהם כדי להצביע על צורות האירגון החברתי וסגולות המנהיגות הנדרשות. בעיה זו חמורה במיוחד נוכח העובדה שבחברות הנמצאות בתהליך של מעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית לא נוצרו עדיין דפוסי התנהגות המתאימים במידה מלאה לדרישות העולם המודרני. מצד שני, לא השתחרר הדור הצעיר מערכי החברה המסורתית ונאמנות לכפר המוצא מוסיפה עדיין להיות ערך בעל חשיבות רבה ומתבטאת בכך שמתיישבים רבים מרגישים צורך ל"היעלם" לביקור בכפר המוצא.³⁹ בעית התעסוקה של הנוער היא חריפה למדי ודורשת פתרונות דחופים, אך כאמור יעילותה של ההתיישבות לפתרונה טרם הוכחה וייתכן שיש דרכים אלטרנטיביות, וזולות ממנה, ליצירת מקורות תעסוקה. דווקא בגלל חומרתה ואופיה הדינאמי של בעיה זו, יש לשים את הדגש על המוטיווציה האישית, שיש בה כדי להתגבר על הקשיים במגנון האדמיניסטרטיבי המסורבל. מחקר חברתי בתהליכי ההתארגנות והערכים של הנוער הניגרי יש בו כדי לספק מידע חשוב, כפי שכבר נאמר לעיל, על הדרכים המתאימות ביותר לגישה התיכנונית.⁴⁰

37 על-פי שיחה עם Robert Stevens, שערך מחקר סוציולוגי על המתיישבים וניתח את הרכבם הדמוגרפי של היישובים. פלויד ואדינדה מעירים, שבין המועמדים שנתקבלו כמתיישבים, ניתן למצוא מורים ופקידים לשעבר וכן מספר ניכר של בעלי השכלה יסודית, אך אין הם מספקים נתונים מדויקים על הרכב אוכלוסית המתיישבים, שם, ע' 206—207.

38 שם, עמ' 293. אין ספק שהיחסים האנושיים וכושר המנהיגות הם גורמים קריטיים, הקובעים במידה רבה את גורל תוכניות הפיתוח. האימון הרב, שתולים מחברים אלה וכן מתכנני ההתיישבות, בכושר האירגוני של העומדים בראש אזורי ההתיישבות משאיר מקום לספק. העומדים בראש הצוותים ביישובים המתוכננים היו ברובם צעירים, בוגרי האוניברסיטה המקומית, שלא היה להם ניסיון אישי רב בניהול. יתר-על-כן, מבחר בוגרי האוניברסיטאות המקומיות בעלי הכשרה מתאימה היה מצומצם ביותר וכמובן שלא ניתן לצפות שהכשרה אקדמית תיאורטית תספיק להקנות תכונות המנהיגות הדרושות לניהול מפעלים מסוג זה. צ'מברס צודק כנראה בקביעתו, שניהול ההתיישבות דורש כשרונות הגובלים באומנות מיוחדת, בגלל המורכבות של בעית יחסי האנוש. הוא מוסיף, עם זאת, שהאלמנט האנושי הנמשך לניהול מפעלים אלו הוא בדרך כלל ממדרגה שנייה. מכאן שהפער בין המצוי והרצוי הוא רב; ר' R. Chambers, *Settlement Schemes in Tropical Africa: A Study of Organizations and Development* (London, 1969).

39 שיחה עם מתנדב מחיל השלום האמריקני שהתגורר באחד מאזורי ההתיישבות.

40 נעשו אמנם מספר מחקרים על החיים החברתיים ביישובים אלו, אך אלה לא נערכו כבסיס לתיכנון ההתיישבות; ראה לדוגמה W. R. Stevens, *Farm Settlement Census Project, Report to the Ministry of Agriculture* (Mimeographed, 1966); G. A. Hay, *Family Income and Expenditure Pattern in Eastern Nigeria Farm Settlements* (Enugu, 1966). Mimeographed.

היעד השלישי בין היעדים שנמנו לעיל מתייחס לבעית איזון התפרוסת של התושבים והמשאבים. שלא כיעד של מציאת תעסוקה למסיימי בתי-הספר, אין בעיה זו חדשה ומקורה אינו במפגש בין אפריקה המסורתית לבין העולם המודרני. בעית הלחץ על הקרקע העסיקה את בני האיבו, וכנראה גם בני שבטים רבים אחרים, לפני התקופה הקולוניאלית. למעשה הביאו הביטחון, שהיה כרוך בכינון המשטר הקולוניאלי, וכן אימוץ הטכנולוגיה של האדם הלבן לאפשרויות שלא היו קיימות לפני-כן לפתרונה של בעיה זו. אפשרויות אלה באו לידי ביטוי בעיקר בניידות הגאוגרפית הגבוהה וארוכת-הטווח, שכוננה לא רק אל האזורים העירוניים, אלא, בממדים לא פחותים, לאזורים כפריים. הרקע להגירה זו⁴¹ נעוץ בעובדה שהאזורים הצפופים של איבולנד מצויים במקומות, שהקרקע בהם דלה ואינה מתאימה לגידולן של תבואות המאכל העיקריות באזור (יאם וקסבה), בעוד שבמרחק לא רב ממקומות אלה מצויות אדמות מישוריות, שמסיבות היסטוריות נשארו ריקות כמעט מתושבים הן פוריות יותר ומתאימות יותר לגידולים חקלאיים (ראה מפה 3 ומפה 4). סקר מפורט של איזור מצומצם בסביב אנוגו (איזור Nike), בירת החבל המרכזי המזרחי לשעבר, מוכיח שממדיה של התנועה הכפרית לאיזור התיישבות זה גדלו במידה ניכרת בשנים האחרונות וכנראה לא סבלה תנועה זו מהפופולריות הגדלה והולכת של העיר. אדרבה, יש יחס גומלין מסובך, המסביר מדוע נמשכת ההגירה הכפרית לאזורים הקרובים לעיר. לשוליים הכפריים של האזורים העירוניים נמשכים, בין השאר, גם בני גוער רבים, המעבדים את האדמה מתוך ציפיה שיוכלו למצוא מקורות עבודה בעיר הסמוכה, אך תוך כדי ציפיה זו הופכים רבים מהם לחקלאים, ביחוד לאחר שהם נוכחים שניתן להתפרנס ממכירת תוצרתם לעיר הסמוכה. מלבד בני גוער אלה, שבעייתם כבר נדונה לעיל, נמצאים באזורים הקרובים לעיר גם מתיישבים העוסקים עיסוק מלא בחקלאות, אך רובם מרוכזים במקומות מרוחקים יותר מתעיר ומהדרכים הראשיות, במקומות שאין בהם התחרות על שימושי הקרקע מצד העיר המתפתחת ואין צורך לקיים מספר רב של מחוסרי עבודה באמצעות עבודה חקלאית חלקית.

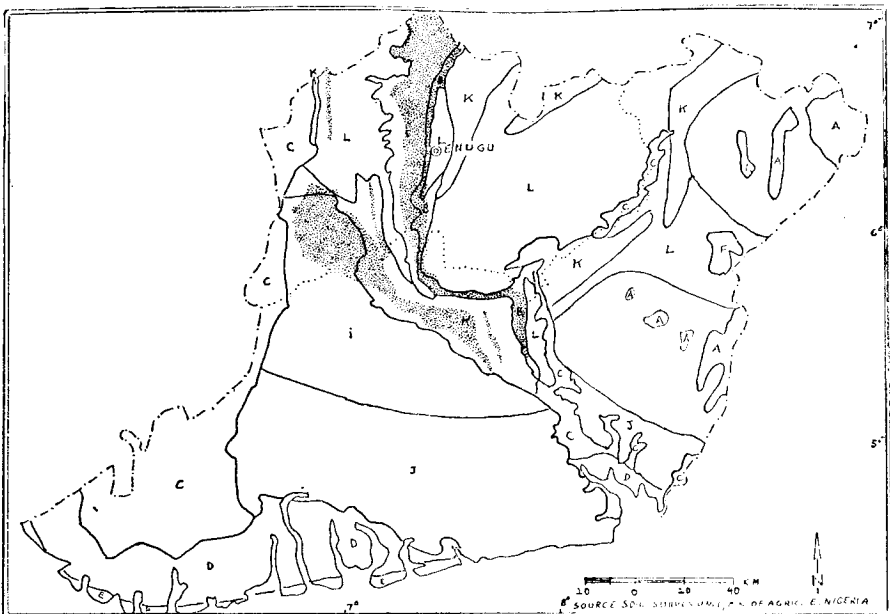
במקומות המרוחקים יותר, ניתן למצוא, לכן, את החקלאים "האותנטיים", אלה המהגרים מתוך רצון לחפש שטחי מחיה חדשים לפרנסתם ולא לשם הפקת תועלת מהתמקמות בקרבת העיר. כיוון ששטחים מעין אלה הם גם השטחים, שנבחרו לצורך ההתיישבות המתוכננת, אין להתפלא שהתיישבות זו נעשית על חשבונם של חקלאים אלה ואף מביאה לנישולם משטחי התיישבותם. המקרה של איגבריאם, נושא דיונונו דלהלן, יש בו כדי להדגים את חומרתה של בעיה זו. אך לפני שנדון במגע בין התיישבות הספונטנית לבין זו המתוכננת יש להסביר את רקעה ומניעיה של ההגירה לאיגבריאם⁴².

41 על ההגירה הכפרית באיבולנד הצפונית ר' D. Grossman, *Migratory Tenant Farming in Northern Iboland in Relation to Resource Use*, unpublished Ph. D. dissertation, Columbia University, 1968; Idem, "The Process of Frontier Settlement: The Case of Nikeland (Nigeria)", *Geografiska Annaler*, Vol. LIII, Ser. B (1971), pp. 107-128

42 איזור ההתיישבות הזה נבחר על ידי פלויד ואדידה, במאמרם שנזכר לעיל, לצורך הדגמה של גישת התיכנון והביצוע. ניתן על כן למצוא שם פירוט ניכר להשלמת התמונה על נושא זה. מחברים אלה דנים בקצרה גם בהתיישבות, שקדמה להתיישבות המתוכננת. אך גישתם השלילית להתיישבות ספונטנית זו באה לידי ביטוי בהתייחסם אליהם כ"משיגי גבול" (squatters) וכן בכינוי החוזר "איכרים שמרגים".

מפה מס' 3

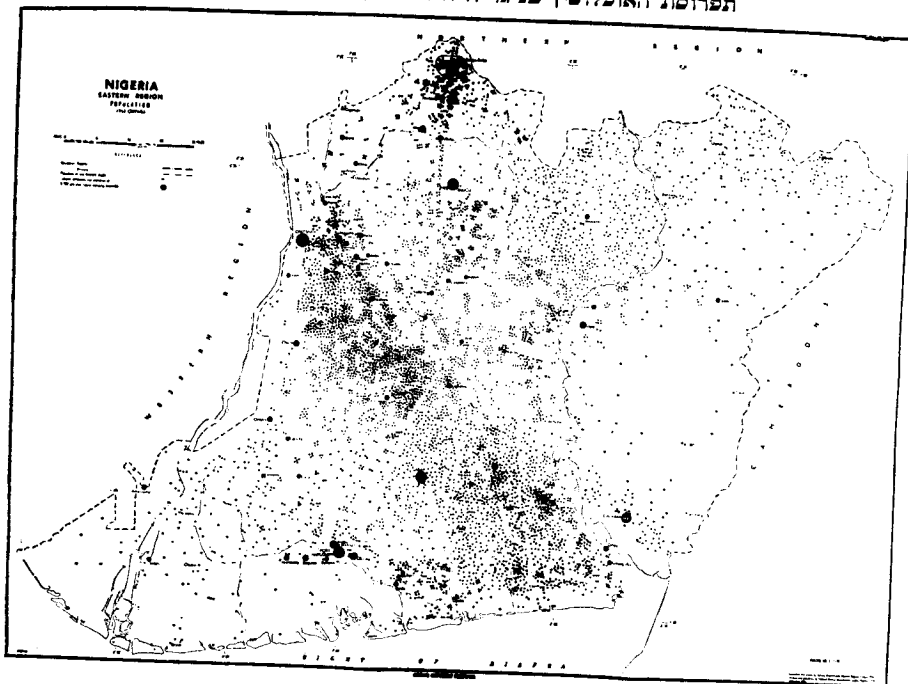
נבעות החול העיקריות (שטחים מצוללים) וסוגי הקרקעות בניגריה המזרחית

סיווג הקרקעות - מקרא

- I. ליתוסולים
 - A. קרקעות חומות-בהירות רדודות ממקור סלעים קריסטליניים חומציים.
 - B. קרקעות חומות ממקור סלעי פצלים חוליים.
- II. קרקעות צעירות ממקור אלוביאלי רצנטי
 - C. קרקעות סייניות חומות-בהירות אלוביאליות.
 - D. קרקעות מנגרובה אפורות-כהות.
 - E. קרקעות חוליות דקות ממקור משקעים חופיים.
- III. קרקעות טרופיות פרוגניות (Ferruginous soils)
 - F. קרקעות חרסיתיות-אדומות ממקור בזלתי.
 - G. קרקעות צרוריות אדומות וקרקעות חומות ממקור סלעים קריסטליניים חומציים.
- IV. קרקעות פראליטיות (Ferrallitic soils)
 - H. קרקעות צרוריות צהבהבות-אדומות וקרקעות חוליות חומות ממקור סלעים קריסטליניים חומציים.
 - I. קרקעות אדומות עמוקות ממקור חולי.
 - J. קרקעות חומות עמוקות ממקור חולי.
 - K. קרקעות אדומות וחומות ממקור אבני חול ופצלים.
- V. קרקעות הידרומורפיות
 - L. קרקעות צרוריות אדומות-חומות וקרקעות חרסיתיות-בהירות ממקור סלעי פצלים (עם תצבירים ברזליים רבים).

מפה מס. 4 תפרוסת האוכלוסין בניגריה המזרחית, לפי מפקד 1953

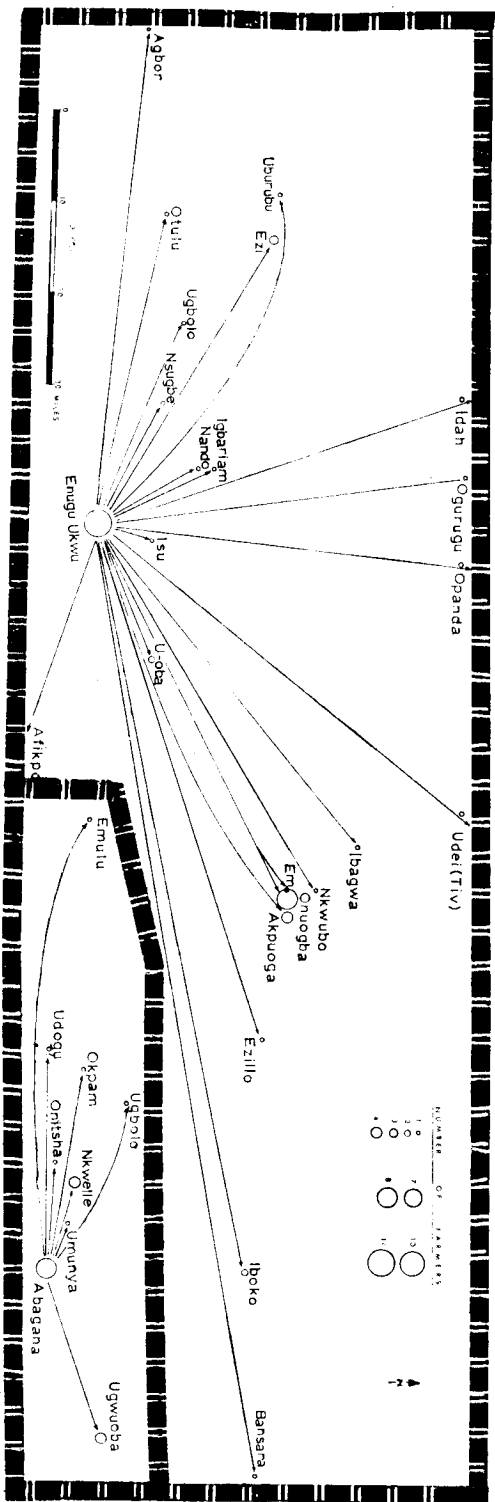

כל נקודה - אלף נפש. אוכלוסיית הערים מסומנת ע"י עיגולים.

7. ההתיישבות הספונטנית באיבולנד - המקרה של איגבריאם
 מקורם של המהגרים לאיגבריאם הוא בעיקר באזורי הגבעות הסמוכים לה, שהם מהצפופים ביותר במערב-אפריקה (ראה מפה 4). לפי חישוב, המבוסס על מפקד האוכלוסין של 1963, מסתבר שהצפיפות בשטח אחד הכפרים (אנוגו אוקוו) מגיעה ל-2,000 נפש לקמ"ר. אין להניח, אמנם, שכל תושבי הכפר הזה עוסקים בחקלאות ומתפרנסים ממשאבי המקום. חלקם הגדול של תושבי הכפר מתגוררים רוב ימות השנה מחוץ לכפרם. ניתן למצוא מספר רב מהם בכל רחבי ניגריה המזרחית (לשעבר). פעילותם בולטת בתחומי כלכלה שונים וניתן למצוא ביניהם גם מספר קבלנים עשירים ובעלי מקצועות חופשיים, שהגיעו לרמת הכנסה גבוהה. תפרוסתם של בני כפר זה, העוסקים בחקלאות באזורי התיישבות שונים, מוצגת במפה 5. ניתן לראות בבירור, שתפרוסתם רחבה בהרבה מזו של חקלאי הכפר הסמוך, אבגנה, שגם תושביו היגרו למרחקים ניכרים.⁴³

43 אוכלוסייתו הכוללת של כפר זה לפי מפקד 1963, היתה כ-50,000 נפש, אך מספר זה כולל, קרוב לוודאי, גם חלק ניכר מה"פזורה" של אנוגו אוקוו, שכן תושבי הכפרים נתבקשו לשוב לכפרי מוצאם לצורך המיפקד. יתר-על-כן, חלק מתושבי אנוגו אוקוו נפקדו בו אף בהעדרם (כך התברר לי מעיון ברשימות תושבי הכפר ומשיחות עם פוקדים). פרטים נוספים על מגבלות נתוני המיפקד ניתן למצוא בגרוסמן, 1968. מפה 5 מבוססת על מדגם מקרי, שכלל ארבעה אחוזים של אוכלוסיית הגברים בעלי זכות הבחירה, אך כמהצית הנבחרים לריאיונות נסלו או שלא ניתן היה למצואם (ר' שם). מספר המראיינים מאנוגו אוקוו הסתכם ב-48 ומאבגנה - ב-21. במדגם השתתפו גם שלושה כפרים מרמת אודי (Udi), שה"פזורה" שלהם אינה מוצגת במפה 5. יש להדגיש, על כל פנים, שתפרוסת המהגרים מהכפרים האחרים היתה מצומצמת

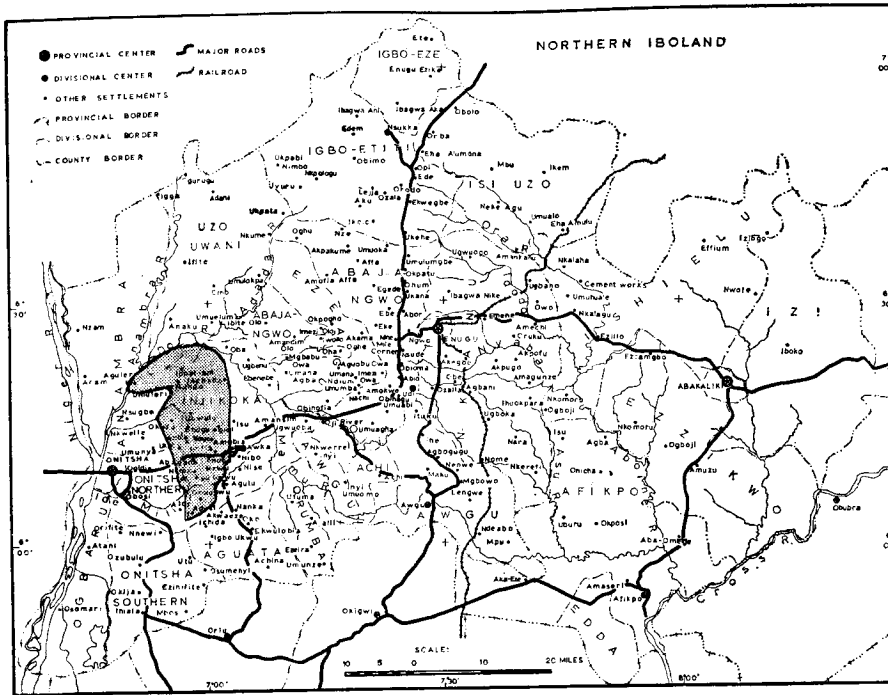
מפה מס. 5 תפרוסתם של מהגרים חקלאיים מאנוגו אוקוו ואבגנה

היעגול המסומן בתווית 'א' מייצג את חקלאים, שאינם מהגרים

מפה מס. 6

איזור ההשפעה של מעניקי התארים מאגו-אוקו באיוולנד הצפונית

והמשפטים השונים על הבעלות על הקרקע של איגבריאם. תושבי הכפרים השכנים לאיגבריאם טענו, שהשתתפותם בהגנה על הכפר העניקה להם זכויות על שטחי הכפר ולכן לדבריהם, היתה גם להם זכות ליהנות מתשלום דמי-החכירה ששולמו על-ידי המתיישבים מהגבעות.⁴⁹ כתוצאה מסירובו של איגבריאם להיענות לבקשתם, החליטו כל בני הכפרים הסמוכים לפשוט על המתיישבים בשטחו של כפר זה. הפשיטה שבוצעה במארס 1920 הביאה להריסתן של בקתות החימר של המתיישבים ולהשמדת יבולם ובעקבותיה הוקמה ועדת-חקירה מיוחדת, אשר דנה בגורמי הפשיטה. כתוצאה ממסקנותיה של ועדה זו נתחייבו הפושטים בתשלום פיצויים בסכום כולל של £ 8,600.⁵⁰

מימצאיה של ועדת-חקירה זו מספקים פרטים מעניינים על אופי ההתיישבות במקום ותנאיה באותה תקופה. התיישבות זו, כמו רוב סוגי ההתיישבות הללו, מבוססת על חכירה חקלאית ומסתבר שכבר באותה שנה (1920) היו באיזור החקלאי של איגבריאם למעלה מ-1,400 חוכרים מהכפרים הסמוכים, אם כי ההתיישבות החלה רק כ-7 שנים לפני כן. ראשוני המתגרים היו מהכפרים אגו אוקו ואנוגו אוקו ולאחריהם הגיעו ב-1917 גם

49 תושבים אלו היו ידועים בשם האנוגו (Enugus). פירושה של מילה זו הוא "ראש הגבעה". שם זה ניתן לעיר הבירה של ניגריה המזרחית על שם הכפר הסמוך גנוו — גנוו שבראש הגבעה, אף על פי ששיר זה נמצא למעשה בתחתית הגבעה.

50 Secretary, Southern Provinces, "Raid on the Farms of the Enugus by the Inhabitants of Certain Towns in Awka and Onitsha Division, Onitsha Province, 1920-1921" (File CSE 1/49/5, Enugu Archives)

בני הכפרים, שבתחום גבעות החול של איזור אוקה (Awka Upland), היו מעורבים בעיסוקים כלכליים שונים עוד לפני בוא הבריטים. מפה 6 מראה את תפרות איזור ההשפעה הכותנים מעניקי התארים מהכפר אגו — אוקו — גרי (Agu Ukwu Nri), אשר התחרו בכפר השכן איגבו — אוקו (Igbo Ukwu), שגם תושביו עסקו במקצועות דומים.⁴⁴ תושבי הכפר אוקה התפרסמו עוד בראשית המאה כנפחים ותושבי הכפר נקואלה (Nkwelle) כ"דיפלומטים". לפי דיקה נבעו כל ההתמחויות האלה מהמחסור הבולט בקרקע חקלאית לפרנסת התושבים, ויש מקום להאמין שאיזור זה הוא אחד העתיקים ביותר, שבני האיבו התיישבו בהם.⁴⁵ דעה זו הובאה עוד בראשית המאה ה-20 על ידי ליאונרד, והשערה זו קיבלה סימוכין מממצאים ארכיאולוגיים של השנים האחרונות.⁴⁶ למרות כל ההתמחויות הנ"ל ברור שבעיית הונחה של אוכלוסית האיזור היתה חמורה ונראה שלא היה זה יוצא דופן למכור בני משפחה לעבדים על-מנת להבטיח את קיומם.⁴⁷ אף כי אין עדויות בדקות לרעב באיזור זה, נראה שמחסור במצרכי מזון היה נפוץ עוד בראשית המאה הנוכחית, ופרנסתם של תושבי האיזור היתה תלויה במידה רבה במסחר עם היישובים הסמוכים, שהיו להם קרקעות חקלאיות בשפע.

לא יפלא איפוא, שזמן קצר לאחר שהושלט סדר וביטחון באיזור ונוצרו תנאים, שאיפשרו הגירה מהאיזור הצפוף ליישובים הסמוכים (שמרחקם אינו עולה על 20 ק"מ), החלה תנועה רבה בכיוון זה. איגבריאם היתה אחד היעדים הראשונים של תנועה זו והסיבה לכך היא שיישוב זה איבד חלק גדול מאנשיו במלחמות עם הכפר הסמוך (Achalla), וכך נשארו לו רזרות קרקע, שיכול היה להחכיר לשכניו. במלחמות אלו, שהתנהלו בסוף המאה ה-19, חברו יחד מספר כפרים (Aguleri, Umuleri, Umunya, Nando, Okuzu, ו-Nteje), אשר יצרו מעין קונפדרציה למלחמה נגד הכפר אצ'לה, אך למרות היקפה של קואליציה זו ניגפו במלחמה ביריבים, אשר נעזר בשכירי חרב מקבוצת האדה (Edda), שהיו ידועים בכל רחבי ניגריה המזרחית.⁴⁸ היסטוריה זו חשובה להבנת הרקע לסיכסוכים

בהרבה בהשוואה לזו של הכפרים המובאים כאן, והיא לא עלתה על כ-30 ק"מ מכפר המוצא (בקו אוויר). יש לציין גם ששיעור המהגרים הכפריים מאנוגו אוקו (78%) היה גבוה מזה של אבנגה (76%), אך גם באנוגו אוקו ניתן היה למצוא הבדלים בשיעורי ההגירה בין הרבעים השונים. שיעור ההגירה הכפרית היה גבוה במיוחד ברוב אורונבו, בו הוא הגיע ל-82%. רובע זה התמחה פחות מאשר רבעים אחרים במקצועות לא-חקלאיים, ועל כן היתה זיקת תושביו לחקלאות, וכתוצאה מכך דרישתם לקרקע, גבוהה במיוחד. נתונים על ההגירה הכפרית מאיזור הגבעות של אוקה נאספו גם באיזור ניקה, שהתרכזו בו רבים מבני אנוגו אוקו לאחר גירושם מאיגבריאם.

M. D. W. Jeffreys, "Awka Anthropological Research, 1931" (EP 87661, Enugu Archives, Mimeographed.)

K. O. Dike, *Trade and Politics in the Niger Delta* (Oxford, 1956)

A. G. Leonard, *The Lower Niger and Its Tribes* (London, 1906); T. Shaw, *The Origins and Development of Food Production in Africa* (unpublished manuscript, 1971, Mimeographed)

W. R. G. Horton, "The Ohu System of Slavery in a Northern Ibo Village-Group", *Africa*, Vol. XXIV, No. 4 (October 1954), pp. 311-312; Grossman, "The Roots of the Practice . . .", *op. cit.*, p. 174

48 האבאם (Abam) והאדה (Edda) היו שכירי חרב של הארו (Aro), אשר שלטו על דרכי המסחר של מזרח-ניגריה בתקופה הטרנס-קולוניאלית והצליחו לרכוש בידם השפעה ניכרת עקב יוקרתם. הם התפרסמו ככותנים לאורקל בארו צ'וקו (Aruchukwu). על צורת "המשטר" שלהם ראה R. F. Stevenson, *Population and Political Systems in Tropical Africa* (New York, 1968).

מתיישבים מהכפר גופיה. גובה דמי-החכירה היה כ-10 שילינג למתיישב חדש לשנה (ללא מדידת גודל הקרקע שהשתמש בה), אך המתיישבים הוותיקים יותר חוייבו רק בתשלום של 50 יאם גדולים (היאם הוא מעין תפוח-אדמה, שגודלו יכול להגיע למטר, אך האורך הממוצע של יאם גדול הוא כ-30 ס"מ) ו-120 יאם לזריעה (גודלם כגודל תפוח-אדמה רגיל או קצת יותר מזה).⁵¹

השיבות מיוחדת יש לייחס לממצאי החקירה ביחס לסיבות הפשיטה, כיוון שאלה משקפות את הדעות הקדומות הרבות, שרווחו באותה תקופה ואת הרקע לבעיות החברתיות והכלכליות השונות, הכרוכות במגעים בין בני כפרים שונים, אפילו הם סמוכים ואפילו הם בני אותו שבט. מימצאים אלה מסבירים באופן חלקי גם את הבעיות, שאפשר לפגוש בהן אפילו כיום. החקירה העלתה, בין השאר, שהפושטים האשימו את המהגרים בגניבה, בשיטות חקלאות בלתי-מתאימות ובאכילת מתינם. מעניין שלמרות הקירבה הבלוטת מבחינה גיאוגרפית טענו הפושטים, שלשונם של "האנוגו" אינה מובנת להם וכן שמנהגיהם מוזרים. נראה שלמרות כל הטענות האלה, שרקען הוא בהבדלים חברתיים-תרבותיים, הרי המניע העיקרי לפשיטה היה כלכלי. נוסף על התביעה לחלק בדמי-החכירה, יש להדגיש, שההגירה גרמה לשינוי יסודי במיבנה הכלכלה האזורית, בכך שהביאה לירידה בתלותם של תושבי הגבעות ביחסי המישרים להספקת מזונם. כנראה גיכרה גם ירידה בכמות הסחורות הכללית שנסחרו בשווקים המקומיים של יישובי המישור, כתוצאה מהרחבה ניכרת של אפשרויות המסחר ופתיחתם של שווקים גדולים ביישובים העירוניים החדשים. תושבי הגבעות היו ערים יותר מיחסי המישור בתגובתם לאתגר "המודרניזציה", בגלל העניין שהמיסיונרים גילו באזורם ובגלל סלילת דרכי התחבורה החדשות בקרבם. עם זאת, נראה שהטענה כנגד שיטות החקלאות המשוונות, שהופנתה נגד התושבים, נבעה בעיקרה מקנאה באיכרים החרוצים, שהלחץ הכלכלי שהורגלו לו, היה גם אחד הגורמים שדירבנום לעבוד קשה ולהשיג יבולים גבוהים יותר מאלה של איכרי המקום. עובדה זו בלטה גם באיזור התיישבות אחר (ניקה), שניתן היה למצוא בו מתיישבים ממקורות שונים. המתיישבים הורגלו לשיטות עיבוד אדמה מגוונות, למרות שגידול היאם היה משותף לכולם. המתיישבים, שמקורם באזורי הגבעות של אוקה (האנוגו), בלטו בדרך-כלל בחריצותם ובהישגיהם וכן במידת נכונותם לנסות גישות חדשות בעבודה חקלאית. נמצאו ביניהם גם מספר גבוה יותר של יודעי קרוא וכתוב בהשוואה ליוצאי כפרים אחרים.⁵²

51 פרטים נוספים על שיטות החכירה ושינויים החלים בה ניתן למצוא ב-D. Grossman, "The Changing Character of Farm Tenancy Arrangements in Northern Iboland", *Michigan Academician*, Vol. II, No. 4 (Spring 1970), pp. 113-123.

52 שיעור יודעי קרוא וכתוב בין החקלאים, שהיגרו מאנוגו אקו, היה 13.5%, ואילו מאבנגה היה השיעור המקביל 28.6%. שיעורים אלה היו גבוהים מאלה שנרשמו בכפרים אחרים, שם לא נרשמו בשום מקרה יותר מ-6 אחוזים של יודעי קרוא וכתוב בין החקלאים המהגרים. (הכוונה לכפרים שבהם נערך המדגם שהוזכר לעיל). בכפרי הגבעות של אוקה נרשמו גם חקלאים במספר גדול יותר, שהיתה להם היכרות מסוימת עם דשנים וקוטלי מזיקים בהשוואה לכפרים של רמות אודי (Udi Plateau), אך השימוש בדשנים כימיים היה נמוך בכל הכפרים שהוכללו במדגם. מהשוואת השיטות החקלאיות השונות נראה שמידת הלחץ על הקרקע באזורי המוצא משפיעה במידה רבה על הנכונות להשקעות במאמץ פיזי והן וכן על הנכונות לתשלום דמי חכירה גבוהים באזורי התיישבות החדשים. אך כמעט בכל מקרה יש "הידרדרות" מסוימת, בהשוואה לרמת החקלאות באיזור המוצא כיוון שהאיכר המהגר מבטא בעצם עובדת הגירתו את רצונו להשתחרר מהצורך בתשומות הגבוהות, הנדרשות ממנו באיזור המוצא; ראה בוראפ, שם.

הבעיות באיזור התיישבות של איגבריאם לא נפתרו עקב מינויה של ועדת-החקירה. הממשלה המשיכה להתעניין בנעשה באיזור ובדו"ח ממשלתי משנת 1922 מסופר על פשיטה נוספת, אם כי בממדים קטנים, וכותבי הדו"ח מזהירים בו בפני אפשרויות נוספות של התפרעות.⁵³ גם ב-1926 מצא המשרד הפרובינציאלי צורך להדגיש במיוחד, שלא נרשמו התפרעויות נוספות באיזור.⁵⁴ נוסף-על-כך, מעניין לציין, שאיגבריאם זכתה ל"יחס מיוחד" גם בעניינים אחרים. לפני הנהגת המיסוי באיזור, בסוף שנות העשרים, ערכה הממשלה סקרי הכנסה ברחבי המדינה. במסקנותיו של הדו"ח על האיזור הכולל את איגבריאם מודגש, שהשומה המוטלת על יישוב זה חייבת להיות גבוהה יותר מזו של כפרים אחרים. הממשלה העריכה, שההכנסה לנפש שם הגיעה ל-17 ליש"ט לשנה, בהשוואה ל-5 ליש"ט לשנה בלבד בכפר אגולו שבגבעות; לכן הוצע שתשלום המס השנתי בכפר זה יגיע ל-8 שילינג, בהשוואה ל-6 שילינג בכפרים האחרים באזור זה, אך הסכום הסופי היה קטן מזה (7 שילינג לאיגבריאם; 6 שילינג לכפרי המישור האחרים ו-4 שילינג בלבד לכפרי הגבעות).⁵⁵ מעניין שדו"ח דומה, שהוגש לגבי אזור ניקה, שבו החלה תנועת התיישבות דומה בשנות ה-20, הציע שלא להעלות את שיעור המס לגביו, כיוון שתשלום דמי החכירה נחשב שם לנומינלי בלבד ולא ראו בו תוספת חשובה להכנסה המקומית.⁵⁶ אין ספק שכיום מפיקים אנשי ניקה תועלת רבה אף מזו של איגבריאם מעסקי הקרקעות שלהם, בזכות קרבתם הרבה יותר לעיר אנוגו. אין נתונים רבים על המתרחש באיזור התיישבות של איגבריאם מסוף שנות העשרים עד שנות החמישים, אך נראה שלמרות הנטייה לעליית המחירים לא חל שינוי ניכר ברמת דמי-החכירה עד 1957. האלמנט העיקרי של המתיישבים בא מהכפר הגדול אנוגו אוקו, אך מספר ניכר בא גם מהכפרים הסמוכים לה: אבא, אבנגה, אגולו, נימו, אגו-אוקו (גרי) וניסה.

בשנת 1952 חלה התפתחות חדשה, שתוצאותיה היו חמורות והביאו בסופו של דבר לחיסולה הסופי של התיישבות באיגבריאם. בהשפעתו ויוזמתו של אחד מהאישים הבולטים באנוגו אוקו הוקם באותה שנה "איגוד חקלאי אנוגו אוקו ובעלי-בריתם" (Enugu Ukwu and Allied Farmers Union), שמטרתו היתה לייצג את ענייני המתיישבים בפני אנשי איגבריאם ולשמש כגורם מרכזי לגביית דמי-החכירה. לפי השיטה הקודמת אספו ראשי המחנות השונים, שמונו על-ידי בעלי הקרקע, את תשלום דמי-החכירה. שיטה זו היתה רצויה יותר לאנשי איגבריאם שחשבו, כנראה, שמעלימים מהם חלק מדמי-החכירה ולכן לא ראו בעין יפה את תקמת האיגוד החדש. בשנת 1957 החליטו להעלות את דמי-החכירה ל-3 ליש"ט והודיעו לחוכרים, שעליהם לשלם ישירות ולא דרך האיגוד, תוך איום שכל המפגר בתשלום ייאלץ לעזוב. החוכרים סירבו לשלם והעניין הובא בפני בית-המשפט הגבוה באוניטשה שפסק לטובת איגבריאם, אך החוכרים הוסיפו לעמוד בסירובם להסכים להעלאת דמי-החכירה ולפירוק איגודם. הצעת איגבריאם לתת את קרקעותיה לממשלה לצורך הגשמת תוכנית התיישבות החקלאית (איגבריאם היתה, כאמור לעיל, בין האזורים שנבחרו לשם כך) היתה אמצעי לסילוקם הסופי של המתיישבים. ואכן, לפי הסכם מוקדם שנעשה בשנת 1962, ניתנה סמכות לממונה על תוכנית התיישבות ל"סלק את כל המתיישבים הקודמים, שלא עזבו בתום תקופת הרישיון העונתי שלהם"...

53 "Annual Reports, Onitsha Province, 1917-1956" (Enugu Archives)

54 "Assessment Report, Awka Division, Onitsha Province, 1927-1928" (EP 4082, Enugu Archives)

55 "Assessment Report, Enugu Division, Onitsha Province, 1927" (EP 4131, Enugu Archives)

(אגב, עצם הניסוח מצביע על ניסיון להצדיק את הנעשה בכך שהרשיון הוא עונתי ואינו חוזה חכירה במובן המלא של המילה. למעשה, לא היה זה חוזה כתוב אלא הסכם, שנערך לפי המתכונת המסורתית וחדש מדי שנה או מדי שלוש שנים, אך ברוב המקרים יכול היה החוכר לצפות לחידוש "הרשיון" כל שנה ומספר גדול מבין החוכרים בילו באיזור ההתיישבות את כל שנות עבודתם).

לאחר סקר של האיזור, שבוסס על צילומי אויר ומיפוי מדקדק, הוחלט על גובה הפיצויים, מהם נוכו החובות של בעלי הקרקע. גובה הפיצויים הכולל הגיע לכ-6,018 ליש"ט, אך מהן נוכו כ-3,837 ליש"ט לצורך תשלום החוב המגיע לאיגבריאם (לפי 3 ליש"ט לחוכר לשנה). מסתבר שמספר המתיישבים לפי סקר זה הגיע ב-1957 ל-668, אך ירד ל-611 ב-1958, כאשר מספר מתיישבים ניכר החל לעזוב כתוצאה מהסיכסוך עם בעלי הקרקע.⁵⁶ תפרוסתם של מתיישבים אלו בשטחי איגבריאם לפני גירושם מוצגת במפה 7. תפרוסת זו בולטת בפיזור הרב שלה, המתווה ניגוד למיבנה המסודר של ההתיישבות המתוכננת (ראה מפה 8). אך גם בהתיישבות המתוכננת ניכרת מגמה לפזר את המשתכנים על פני שטח נרחב (בדוגמת יישובי "המגבת" הישראליים) כדי לספק למתיישבים שטחי קרקע לגידולי מזון בקרבת בתיהם.

רכישת הקרקע ונישול המתיישבים באיגבריאם לא היתה מאורע מיוחד במינו. נראה שכמעט בכל מקרה שבו הוצעה קרקע לצורכי פיתוח, נעשה הדבר בגלל סיכסוך מקומי ולעתים קרובות היה צורך לגשל מקרקע זו מתיישבים מסוימים. כאשר הסיכסוך הוא בין כפרים סמוכים, הטוענים לבעלות על הקרקע, עלול להיווצר מצב שתוכנית הפיתוח מוקפאת לפחות עד שהתביעות המשפטיות מתבררות סופית. תהליך זה עלול להימשך שנים רבות, כפי שנוכח כותב שורות אלו מניתוח סיכסוכים רבים בגבולות איזור ניקה.⁵⁷ אך התהליך קל הרבה יותר כאשר המדובר הוא בנישול חוכרים, שאינם יכולים לטעון לזכות בעלות על הקרקע. למרות הסיכסוך, היו הבעיות המשפטיות, הכרוכות בקביעת הבעלים, סבוכות פחות מאשר במקרים בהם שני הצדדים טענו לבעלות מלאה על הקרקע והיה, על-כן, יתרון מסוים, מבחינת המתכננים, להיענות להצעה מצד איגבריאם. כדוגמא נוספת לתופעה מעין זו ניתן להביא את איזור אורומבה (Orumba), שם הרצעו עד 1965 4,250 אקרים לממשלה לצורך פיתוח מטע שיתופי על חשבון החוכרים, שתושבי המקום ניסו לסלקם מהאיזור.⁵⁸ מקרה דומה אירע גם מדרום לאנגו, שם הוצעה לממשלה קרקע בכפר בשם אוגבוקה על חשבון חוכרים מהכפר אקפוגו, הסובל מלחץ אוכלוסין.⁵⁹

כתוצאה מהשוואת ההתפתחויות בתהליך ההתיישבות במקומות שונים ניתן לגלות דגם אחיד למדי של תהליך ההתיישבות הספונטנית. בשלב הראשון יש עניין רב במתיישבים המביאים תועלת לבעלי הקרקע הן על-ידי מגיעת השימוש בה משכנים, המנסים לנגוס בה, והן על-ידי ההכנסות מדמי-חכירה, אך במשך הזמן נוצר לחץ גובר והולך על הקרקע כתוצאה מריבוי אוכלוסין. לחץ זה מתגבר ומביא לדרישת תשלום גבוה יותר ובסופו

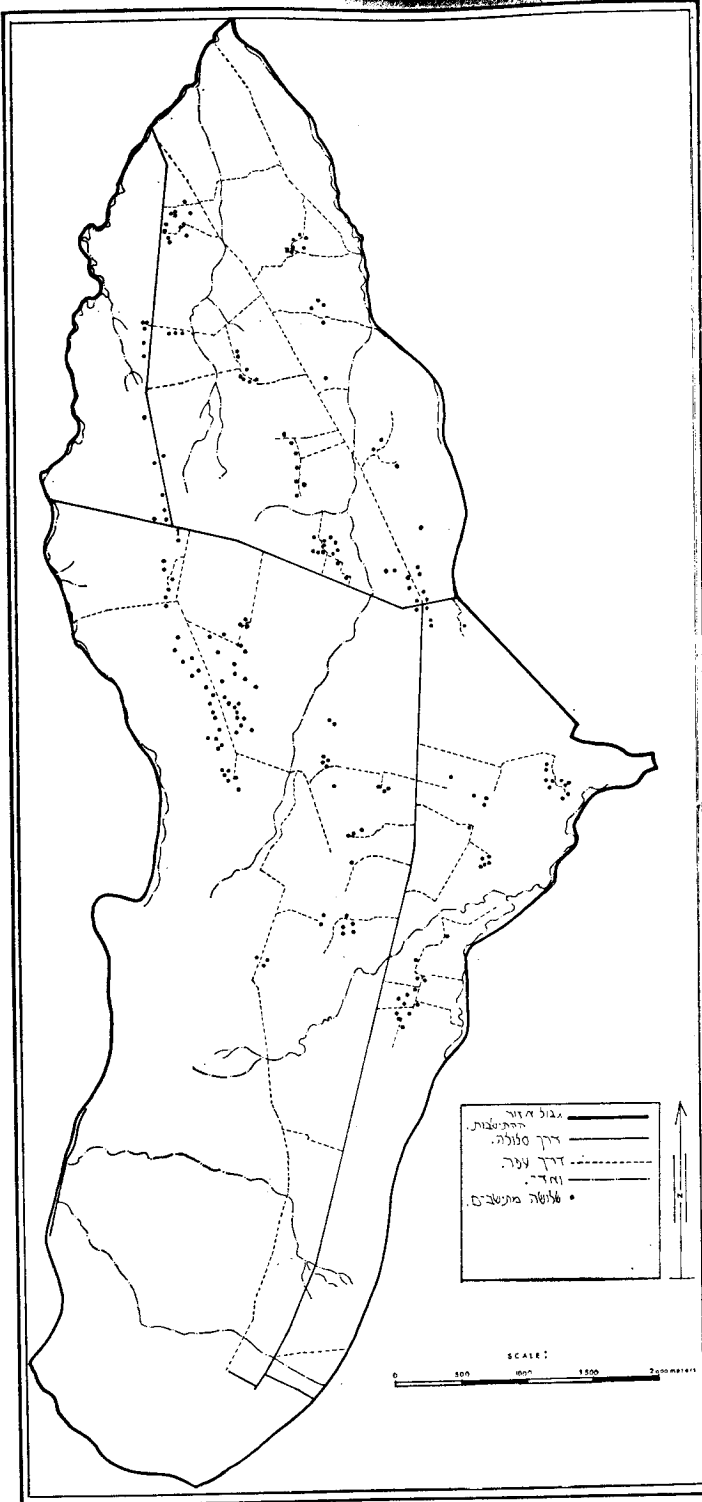
56 Onitsha High Court Suit o/33/58; N. C. Perkins, "Igbariam Farm Settlement, Report on Inquiry into Claims", Onitsha, July 1963, Mimeographed.

57 גרוסמן, "הגירת חוכרים קלאיים", שם.

58 A. I. Onwueke, *Awka Upland Region, the Land of the Migrant Farmer*, unpublished B.A. thesis, Department of Geography, University of Ibadan, 1966.

59 שיחה אישית עם איש חיל השלום, ששירת בכפר אוגבוקה. ראה גם D. R. Smock, *Agricultural Development and Community Plantations in Eastern Nigeria* (Lagos, Ford Foundation, Rural Development Project, 1965, Mimeographed.)

מפה מס. 7. תפרוסת המתיישבים הקלאיים במחוזות איגבריאם לפני הפקעת השטח לצורך הנשבות ההתיישבות המתוכננת

של דבר לדרישה לסילוק המתיישבים. נראה שהשלב הסופי הזה מושג, בתנאים האקולוגיים הדומים לאלו של איגבריאם, כשצפיפות האוכלוסין מגיעה לגובה של כ-200 נפש לקמ"ר⁸⁰.

מכל האמור לעיל, ברור שבעית ויסות תפרוסת האוכלוסין ביחס למשאבי החקלאות, המוצאת את ביטויה בהגירה נרחבת לצורך הכירת קרקעות, אינה מוצאת את פתרונה בתוכניות ההתיישבות הממשלתית. אדרבא, תוכניות אלו מנוגדות לאינטרסים הבסיסיים של האיכרים חסרי-הקרקע. יתר-על-כן, עדיין אין כל הוכחה ששימוש הקרקע על-ידי המתיישבים בהתיישבות המתוכננת עשוי להביא להכנסה גבוהה יותר ליחידת קרקע, בהשוואה למתיישבים בהתיישבות הספונטנית (אשר קנו לעצמם שם כאיכרים חרוצים ביותר). אך, כאמור, לא כאן המקום לדון ביעילותו של ביצוע תוכנית ההתיישבות לפרטיו.

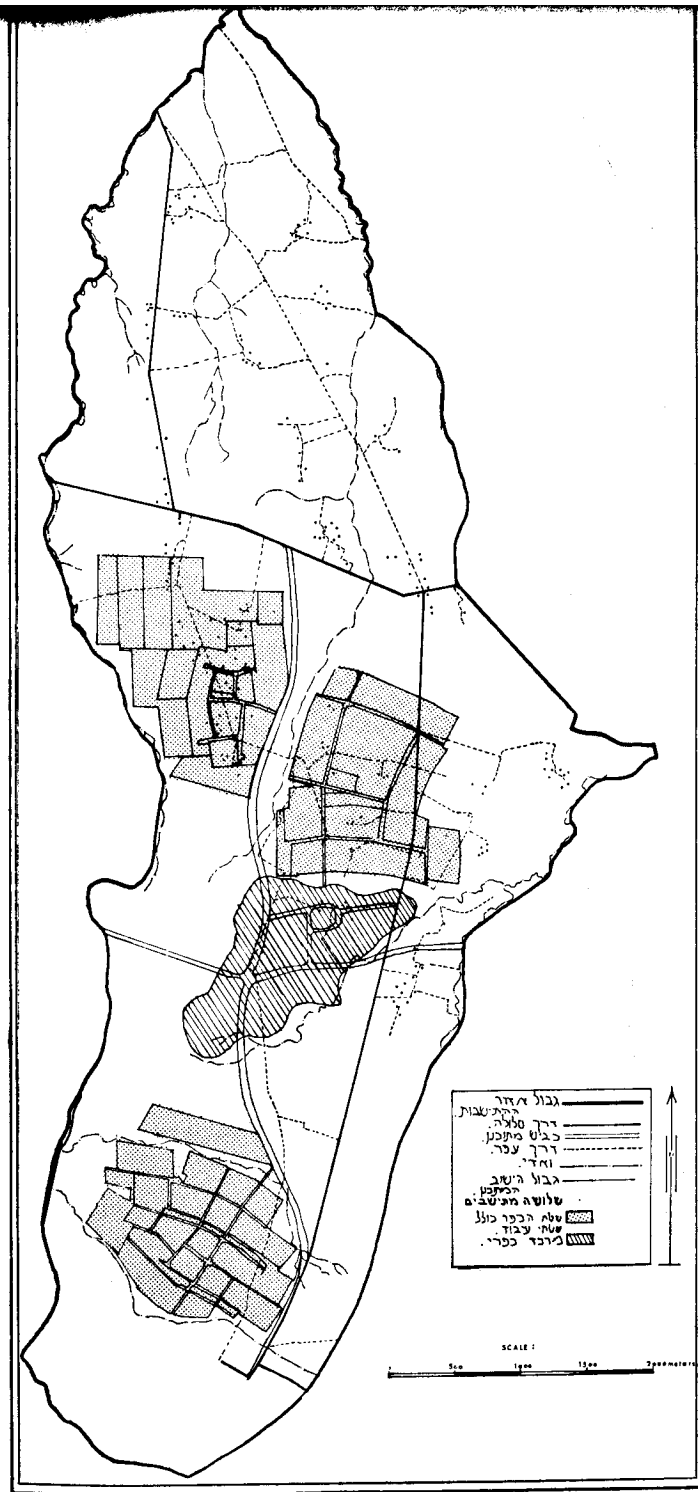
ה. סיכום ומסקנות

החומר שהובא במאמר זה מוכיח, שתנועות הגירה הן חלק בלתי-נפרד מאורח החיים הרגיל באפריקה. במקרים רבים מעדיף האפריקני את ההגירה על אפשרויות אחרות (כגון אינטנסיפיקציה), שיש בהן כדי לענות על צרכיו הכלכליים. המניע להתיישבות הוא, אם כן, חוק למדי. יתר-על-כן, התבררה הכפרית כבר יצרה דפוסים חברתיים וצורות אירגון, המתאימות לצרכיה של תנועות ההתיישבות שלה כפי שניתן להסיק מהדיון על צפון-איבולנד. יש למקום ללמוד צורות אירגון אלו באופן אינטנסיבי באזורים שונים (כדוגמה ניתן להביא את מחקריה של פולי היל בגאנה), אך מפליא הוא שלא נעשה כל ניסיון להשתמש בדפוסים אלה לצורך תיכנון ההתיישבות היזומה⁶¹. ודאי ניתן היה להשתמש במנהיגות מקומית בעלת ניסיון כדי לכוון את המתיישבים ואף לברור מביניהם אנשים מתאימים ולספק להם הכשרה נוספת (גם אם השכלתה הפורמלית אינה ברמה אוניברסיטאית), שתוכל לעזור לביסוס היישוב המתוכנן מבחינה חברתית וכלכלית.

המסקנה העיקרית המתבקשת מהמאמר הנוכחי, היא שיש לפעול להכוונת ההתיישבות הספונטנית במקום להילחם נגדה. עיקרון זה הייב להנחות את מתכנני ההתיישבות ולהוות יעד מרכזי של תוכניות ההתיישבות במקומות, שהתיישבות ספונטנית קיימת בהם. דגמי ההתיישבות המתאימים לצרכיהם של איכרים אלה דורשים השקעות נמוכות יחסית, כיוון שאפשר להסתפק ברכישת קרקע ובהתכרתה בתנאים סבירים, שיבטיחו לאיכר את זכויותיו עליה ועל פירות השבחתה. תנאי התשלום יכולים להיות דומים למדי לאלו השוררים כיום באזורי ההתיישבות הספונטנית. (ב-1966 היה גובה התשלום בערך לירה ניגרית אחת, שערכה היה שווה ערך ללירה שטרלינג, לשנה; אך ההבדלים האזוריים שיקפו

⁶⁰ גרוסמן, "ההליך התיישבותי-ספר", שם.

⁶¹ Polly Hill, *Migrant Cocoa-Farmers of Southern Ghana* (Cambridge, 1963) הפירסומים הממשלתיים טוענים אמנם, שהחקלאות המתוכננת, המבחינה בין גינת הבית למטע המרוחק, וכן התיכנון הפיזי של היישובים תואמים את המיבנה המרחבי המסורתי באיבולנד, שבו החקלאות בנויה על ההבחנה בין חלקות ליד הבית לבין חלקות מרוחקות והמיבנה היישובי מבוסס על קבוצות כפרים, המאוגדים יחד בקשרים חברתיים וכלכליים. אך, לאמיתו של דבר, הדמיון הוא חיצוני בלבד, כי מבחינת המיבנה החברתי הפנימי אין כל דמיון בין היישובים המתוכננים לבין יישובי האיבו המסורתיים, הבנויים על קשרי משפחה. כמו-כן, מבחינת שימושי הקרקע אין החקלאות המסורתית מקדישה את החלקות המרוחקות לגידולים מסחריים. ראה גם D. Grossman, "Do We Have a Theory for Settlement Geography? — The Case of Iboland", *Professional Geographer*, Vol. XXIII, No. 3 (July 1971), pp. 197-203

מפה מס. 8
התיישבות המתוכננת בשטחי איגבריאם על קצה הדרום-מזרחי של הפונטנית שקרמה לה

במידה רבה את מידת הלחץ על הקרקע ולכן היו דמי החכירה גבוהים מאוד בקרבת האזורים הצפופים). תשלום זה יכול לזכות את החוכר, נוסף על זכות השימוש בקרקע, גם בזכות (או אף חובה) להשתמש בדשנים ולקבל ייעוץ מתחנת הדרכה מקומית, ותיכונן גם עזרה בצידוד מכני, אם השימוש בו יתאים לצורכי המתיישב. שיטות מעין אלה אינן מהפכניות ואינן מצריכות בהכרח רפורמה אגרארית מסובכת. יתר-על-כן, תוכניות התיישבות כאלה כבר בוצעו בצפון-ניגריה וזמביה, כפי שכבר נאמר לעיל, עוד בתקופה הקולוניאלית. למעשה נוהגת ממשלת תחבל המערבי באזור אונדו זה זמן רב להחכיר קרקעות מאדמות המדינה לחוכרים מקומיים בדמי חכירה, שגובהם היה בסביבות 1965 10 שילינג לחמישית אקר (כ-0.8 דונם). אולם, השלטונות המקומיים אדישים לבעיות המתיישבים ואין כל ניסיון לספק להם שירותים נוספים⁶² או להבטיח להם זכויות על הקרקע ועל פירות השבחתה.

בתגובה למסקנה שנוסחה לעיל בדבר הצורך בהכוונת ההתיישבות הספונטנית, מושמעות לעתים קרובות הטענות, שאפריקה הטרופית אינה סובלת מלחץ אוכלוסין גבוה על הקרקע וכן ששיטות הבעלות והחזקה האפריקניות, הבעיות על עקרון השיתופיות, מונעות את התפתחותן של תופעות הניצול הקיצוניות, האופייניות לחברות, שבהן חריף קיטוב הבעלות הקרקעית. במיוחד בולטת העובדה, שאריסות הבנויה על שיתוף ביבולים בין בעל הקרקע לבין מעבדה אינה נפוצה באפריקה הטרופית, וכפי שניתן לראות מהדיון במאמר הנוכחי התשלום הנדרש כדמי-חכירה נמוך יחסית ומותאם ליכולתו של החוכר. למרות שדמי החכירה נקבעים מראש, יש יחס מסויים בינם לבין מחירי המזון בשווקים- המקומיים, אך יחס זה פועל ברוב המקרים לטובת החוכר וגם במקרים הקיצוניים אין הוא עולה על עשרית מערך היבול⁶³. אין, כמובן, להגזים ללא צורך בחומרת הבעיה של האיכר חסר הקרקע באפריקה. אך יחד עם זאת יש צורך בערנות לאפשרות שבעיות אלו תחרפנה בעתיד. האגס מדגיש בצדק שלמרות הדלילות היחסית של האוכלוסיה האפריקנית, קיימת בעייה חריפה של לחץ אוכלוסין על הקרקע במחצית שטחה של אפריקה, וכי הלחץ הוא פונקציה של טיב המשאבים ולא רק של גודל השטח, העומד לרשות האיכר. הוא מצביע גם על העובדה שתפרוסת האוכלוסיה האפריקנית היא בלתי-אחידה ועל כן נוצרים במקומות רבים כיסים בודדים של לחץ גבוה מתרגיל⁶⁴. עובדה זו בולטת באיבולנד, כפי שהודגש במאמר הנוכחי, אך ניתן למצוא גם במקומות אחרים באפריקה. כמו-כן, יש לזכור שהעדרם של משטרים אגראריים, הכרוכים בניצול האיכר, נובע בחלקו מרמת מיסחור נמוכה בחקלאות. כיום כבר אפשר להבחין בניצנים של שינויים ובהיווצרותו של רובד חברתי חדש של בעלי קרקעות עשירים ואף בראשית צמיחתם של יחסי-תלות מעין-פיאדליים⁶⁵. יש על כן מקום לתוכניות התיישבות, שתקדמנה את הבעיה לפני שתחריף במידה רבה יותר. המקרה של איגבריאם מצביע על מידת חומרתה של בעיית המחסור בקרקע במקומות מסויימים ויש בו אף כדי לרמוז

62 אדגויה, שם. שיטת ה-Taungya, הנוהגת בשמורות היער הממשלתיות, מבוססת על שימוש באיכרים מקומיים העוזרים למנוע התפשטות אש ביערות על-ידי עיבוד גידולי מזון בין השתילים הצעירים. אין נדרש כל תשלום מאיכרים אלה עבור הזכות לעבד את הקרקע ביערות. בשמורת Oji River היו ב-1964 243 איכרים, שעיבדו שטח של כ-320 דונם (לפי נתונים שסופקו על-ידי מר איגוואה ממושרד הייעור הפרובינציאלי של אנוגו).

63 גרוסמן, "הגירת חוכרים חקלאיים", שם, עמ' 250 ואילך.

64 האגס, "המירוץ... שם".

65 גרוסמן, "הגירת חוכרים חקלאיים", שם.

על התהליך ההתיישבותי שניתן לצפות לו. נראה שתקופה של ארבעים שנה הספיקה במקרה זה להעביר את תהליך ההתיישבות דרך כל שלבי הגידול ולגרום לא רק לסיום תהליך התגירה אלא אף לשינוי טוטאלי בכיוונה. באיזור ניקה, בו חקר כותב שורות אלו התיישבות שהחלה כעשר שנים לאחר התחלת ההתיישבות באיגבריאם, ניכרת תאוצה בולטת בקצב ההתיישבות מראשית שנות החמישים, ויחד עם התפתחות היישוב ניכרת גם עלייה במתח בין המתיישבים לבין בעלי הקרקע, אף כי השלב הסופי של התהליך טרם נראה באופן.

הדגש שהונח במאמר זה על ניתוח בעייתם של החוכרים צמאי הקרקע נובע מהקשר בין תהליך ההתיישבות לבין בעיית איוון תפרוסת התושבים ביחס למשאבי החקלאות. מפעל התיישבות, התורם להחמרתו של המאון המעורער או אף מתעלם ממנו ומהצורך לתקנו, חוטא ליעד המרכזי ביותר של ההתיישבות במונחה הבסיסי ביותר ומכאן היחס הביקורתי לגישת ההתיישבות המזרח-ניגרית. עם זאת, יש להדגיש שאין לראות במאמר הנוכחי ניסיון לפסול את ערך העבודה, שנעשתה במפעל ההתיישבות של ניגריה המזרחית. יש להצטער על שאין כיום איוו אפשרות שהיא להפיק לקחים משמעותיים ממפעלי ההתיישבות בחבל ארץ זה, כיוון שפעילותם נפסקה עם פרוץ מלחמת ביאפרו. עד כמה שידוע לכותב שורות אלו, לא שוקמה ההתיישבות לאחר המלחמה בצורה שאיפשרה את המשך פעילותה כפי שתוכננה מראש, לכן אי-אפשר להעריך את הסיכויים של המפעלים האלה.

ברור, על כל פנים, שהמטרות העיקריות, שהוצגו בפני ההתיישבות, לא היו ניתנות להשגה מיידית, ואמונתם של מצדדיה בצדקת גישתם נבעה משיקולים לטווח ארוך. הם האמינו שאפשר להשיג באמצעות התיישבות מעין זו מהפכה, שמשמעותה לא תוגבל אך ורק להישגים טכנולוגיים, אלא תביא לשינוי-ערכים באוכלוסיה הכפרית. לשם כך דרוש היה ליצור עליות כפרית, שהישגיה יוכלו לתרום לתגובת שרשרת, במטרה להביא לראורגניזציה יסודית בסקטור החקלאי כולו. ההסתייגויות שהוזכרו לעיל בקשר לסיכוייה של גישה זו אין בהם כדי לערער את האמונה בסיכויי המפעלים ההתיישבותיים לטווח ארוך, אך יש להדגיש שיעילותם של מפעלי התיישבות כאמצעי לשינוי ערכים רחוקה מלהיות מוכחת. מכאן החשיבות במחקר חברתי יסודי, המסוגל לקבוע אם המועמדים שנבחרו להתיישבות מסוגלים לשמש נושאים של המהפכה, שמתכנני החקלאות חותרים לחוללה. נוכח חשיבותו של הגורם האנושי בתנאים של מעבר מחברה מסורתית, טרום-טכנולוגית לחברה מודרנית, יש להדגיש, לבסוף, שתוכנית התיישבות המותאמת ליעד התיישבותי של האוכלוסיה המסורתית, כגון זו החותרת לפתרון בעיתם של האיכרים חסרי-הקרקע, אינה תלויה במידה כה רבה בגורם האנושי-התרבותי. במקרים אלה עלול שינוי ערכים להיות אף גורם שלילי שיש למנוע, ועל-כן יש להתרכז בלימוד בעיות אקולוגיות וכלכליות (העלויות להשפיע גם על סולם הערכים של המתיישב). המסקנה העיקרית המתבקשת היא, על כל פנים, שיש לבנות דגמי התיישבות, המתאימים לכל יעד בנפרד, ואין לצפות שמפעל מסויים יוכל להיות רב-תכליתי, כשיש ניגוד אינטרסים בולט בין היעדים השונים. ייתכן אף שיש להימנע משימוש בהתיישבות כמכשיר להשגת יעדים מסויימים, שאין היא, בעצם מהותה, כלי מתאים להשגתם.

העדה המתואלית בלבנון וייחודה'

אלכסנדר בליי

א. מבוא

על 9.367 בשנת 1942⁶, לא שינה מהותית את שיעורם היחסי המוצהר באוכלוסייה: 18.2% — 18.5%¹⁰ וב-1950 נמסר על 17%¹¹.

המתואלים מרוכזים בעיקר בשני אזורים: דרום-הלבנון, שבו הם מהווים 59.5% מכלל התושבים, ואל-בקאע — 32.9%¹⁸. באזורי לבנון האחרים הם מיעוט קטן: במחוז בירות — 6.3%, במחוז הר-הלבנון — 5.6% ובמחוז צפון-הלבנון — 0.4%¹⁴. המתואלים אינם עירוניים ברובם, אם כי מהווים הם רוב בצידון (61.4%) ובצור (79.5%)¹⁵, שהן ערים קטנות. יש לציין, כי המתואלים מתגוררים באזורים נידחים וקשים לגישה (השווה לשיעים בעיראק), מחמת מקומות המסתור הטבעיים, שבהם: הרים תלולים, גיאיות צרים וערצים פראיים¹⁶. אזורים נידחים אלה מצויים בשוליים החיצוניים של לבנון ואוכלוסייתם השיעית מאוגדת במסגרות שבטיות. מבחינה את-נית, קיימת דיעה¹⁷, שאין ערובה לנכונותה, כי מוצא המתואלים ממתיישבים כורדים, שהועברו

העדה המתואלית בלבנון היא השלישית בגודלה בקרב עדות המדינה, כשלפניה מצויים המארונים והמוסלמים הסונים, ואחריה היוונים-אורתודוכים-סים, היוונים-קתולים, הארמנים-אורתודוכסים, הד-רויים ומיעוטים זעירים אחרים. אומדן לשנת 1947² מעריך את מספר השיעים במזוה"ת הערבי ב-24 מיליון, מהם התגוררו 2 מיליון בעיראק ו-200,000 בלבנון (כ-18.2% מן האוכלוסייה בלב-נון דאז). לפי הערכות חדישות יותר³ נמצאים בלבנון כ-250,000 מתואלים. בתקופת "לבנון הקטן" (1914—1861) היו בה 6% מתואלים⁴. עם הקמת ה"לבנון-הגדול" (1920) סופחו אליו אזורים הדרום-הבקעה, ובכך התווספו למדינה 95,000 שיעים⁵ ובסה"כ ישבו בלבנון כ-270,000 שיעים (18.2%)⁶. ריבוים הטבעי, שהוא הגבוה בלבנון (הערכה מיושנת מן העשור 1932—1942 מעמידה שיעור זה על 38.5 לאלף⁷ ואת היקף ההגירה מקרבם

- 1 רשימה זו מבוססת על עבודה סמינריונית, שנכתבה בהדרכת פרופ' משה מעוז. תחתי העמוקה נתונה לו על הדרכתו בכתבינת הע-בודה.
- 2 A. H. Hourani, *Minorities in the Arab World* (London, 1947), p. 13 (להלן: חו-ראני).
- 3 *The Middle East and North Africa 1970-71* (London, 1970), p. 459.
- 4 יעקב שמעוני, מדינות ערב בימינו (ת"א, 1965), עמ' 227.
- 5 שם, עמ' 230.
- 6 שם, עמ' 227. הסתירה במספרים (ר' הערה 3 לעיל) נעוצה במגמת הגזירים לציין מספר מוסלמים נמוך מהמציאות. על רקע זה יש גם להבין את פירסום הסטטיסטיקות הרשמיות הלבנוניות לפי התפלגות אזורית ולא עד-תית.
- 7 1943.6.22/23 *La Syrie et L'Orient* ב-1968 נמסר על 1,768 פטירות ו-13,525 לידות באזו-רי דרום לבנון והבקעה, לפי *Recueil de Sta-*

- 1 *tistiques Libanaises Année 1968* (Publié par le Ministère du Plan; Direction Centrale de la Statistique, Beyrouth, Liban), Vol. IV, pp. 60-61.
- 2 ילקוט המזרחית, יולי 1943, עמ' 110.
- 3 גבריאל בר, ערכי המזרחית (ת"א, 1960), עמ' 144 (להלן: בר).
- 4 10 חוראני, עמ' 63.
- 5 [ה. בלנק], המתואלים בלבנון (תל-אביב, 1955), עמ' 6 (להלן: בלנק).
- 6 חוראני, שם. נכון ליום 31 בדצמבר 1944.
- 7 שם.
- 8 שם. בר (עמ' 114) נוקב במספרים הבאים בהתאמה: 68%, 31%, 7.5%, 5.6% ו-0.4% בר, עמ' 114.
- 9 Leonard Binder (ed.), *Politics in Lebanon* (New York, 1966), p. 300 (להלן: בינ-דר).
- 10 יצחק יהודה גולדציהר, הרצאות על האסלאם (ירושלים, תשי"א), עמ' 170.

בימי צלאח אדי-דין ממסופוטמיה לסוריה. יצויין כי מאז התגברות פעילות הפלאיון הפלסטינית מתחומי דרום-לבנון מתחוללים שינויים בפיזור הגיאוגרפי של האוכלוסייה המתואלית: ניכרת

ב. היחסים בין המתואלים לבין השלטון המרכזי

בתקופת המנדט המנהיגים המתואלים קידמו בכרחה את תבוסת השלטון העות'מאני, וכינון המנדט הצרפתי¹⁹. זאת מחמת העובדה שהשלטון העות'מאני הסוני, וביתר שאת מימי מדיניותו הפאן-אסלאמית של הסולטאן עבד אל-חמיד, לא הכיר במתואלים כבעדה נפרדת, הזכאית לקיים בתי-דין, הדנים לפי הנהגה הג'עפרי (השיעה האת'נא-עשריה) וע"י כפיפתה לשיפוט בתי-הדין הסוניים. עם תחילת המנדט נחלקו הדיעות בעדה בין המצדדים במדינה סורית גדולה ואירכונית, שתעניק להם — כמו למיעוטים אחרים — יותר זכויות, לבין הרוג-לים בעצמאות אזוריהם. חלק מהאחרונים קיוו, כי שלטונות המנדט יסייעו להם במימש שאי-פותרם, בהיותם בעלי המנדט על סוריה ולבנון כאחת, ניתן לקבוע — על דרך השלילה — כי המגמה הדומיננטית בקרב המנהיגות המתואלית בראשית שנות העשרים לא היתה לבנון עצמאית. עם זאת, הדיעות חלוקות היו גם בעניין היחס לצרפתים: האם יש לצפות לסיוע מצידם, אם לאו. המתנגדים לשלטון המנדט הצרפתי עמדו, כנראה, מאחורי שורת הפעולות נגד הצרפתים באזורי המתואלים בשנים 1919—1922, שהיו המשך למב-צעים אנטי-צרפתיים באזורים אחרים. פעילותם הגיעה לשיא בניסיון לרצוח את הגנרל גורו, מפקד הכוחות הצרפתיים בלוונט, ב-23 ביוני, 1921²⁰ בקונייטרה. זמן קצר אח"כ פרצה בג'בל עאמל מרידה בהנהגת כאמל אל-אסעד, המנהיג השיעי המקומי. המתקוממים התכוונו לאלץ את הצרפתים להכיר בעצמאותם או לקבל מצרפת הכרה בסיפוח האיזור לסוריה. אולם, המרד נכשל משלא הצטרפו אליו אויביים אחרים של המנדט הצרפתי²¹. מתום המרד נמשכה התסיסה באזורי השיעים, אך לא התפרצה כמרידה ממש. בקיץ 1925 פרץ בהר-הדרוים מרד נגד שלטונות המנדט האליו הצטרפו

בתקופת המנדט המנהיגים המתואלים קידמו בכרחה את תבוסת השלטון העות'מאני, וכינון המנדט הצרפתי¹⁹. זאת מחמת העובדה שהשלטון העות'מאני הסוני, וביתר שאת מימי מדיניותו הפאן-אסלאמית של הסולטאן עבד אל-חמיד, לא הכיר במתואלים כבעדה נפרדת, הזכאית לקיים בתי-דין, הדנים לפי הנהגה הג'עפרי (השיעה האת'נא-עשריה) וע"י כפיפתה לשיפוט בתי-הדין הסוניים. עם תחילת המנדט נחלקו הדיעות בעדה בין המצדדים במדינה סורית גדולה ואירכונית, שתעניק להם — כמו למיעוטים אחרים — יותר זכויות, לבין הרוג-לים בעצמאות אזוריהם. חלק מהאחרונים קיוו, כי שלטונות המנדט יסייעו להם במימש שאי-פותרם, בהיותם בעלי המנדט על סוריה ולבנון כאחת, ניתן לקבוע — על דרך השלילה — כי המגמה הדומיננטית בקרב המנהיגות המתואלית בראשית שנות העשרים לא היתה לבנון עצמאית. עם זאת, הדיעות חלוקות היו גם בעניין היחס לצרפתים: האם יש לצפות לסיוע מצידם, אם לאו. המתנגדים לשלטון המנדט הצרפתי עמדו, כנראה, מאחורי שורת הפעולות נגד הצרפתים באזורי המתואלים בשנים 1919—1922, שהיו המשך למב-צעים אנטי-צרפתיים באזורים אחרים. פעילותם הגיעה לשיא בניסיון לרצוח את הגנרל גורו, מפקד הכוחות הצרפתיים בלוונט, ב-23 ביוני, 1921²⁰ בקונייטרה. זמן קצר אח"כ פרצה בג'בל עאמל מרידה בהנהגת כאמל אל-אסעד, המנהיג השיעי המקומי. המתקוממים התכוונו לאלץ את הצרפתים להכיר בעצמאותם או לקבל מצרפת הכרה בסיפוח האיזור לסוריה. אולם, המרד נכשל משלא הצטרפו אליו אויביים אחרים של המנדט הצרפתי²¹. מתום המרד נמשכה התסיסה באזורי השיעים, אך לא התפרצה כמרידה ממש. בקיץ 1925 פרץ בהר-הדרוים מרד נגד שלטונות המנדט האליו הצטרפו

בקרבת הגירה רבה מאזורם צפונה (בייחוד לבי-רות¹⁸), עקב פעולות התגמול של ישראל. פליטים אלה מרוכזים ברובם בפרוורי עוני בכירות.

מוסלמים סונים ושיעים. רוב המתואלים ניצלו את תקופת הקרבות כדי לתקוף כפרים נוצריים שכנים, אך למעשה לא נטלו חלק בלחימה בצרפתים²². נראה כי הופק הלקח ממאורעות השנים הקודמות: אין כוח המתואלים מספיק כדי לכוף על הצרפתים את מילוי דרישותיהם. רק קבוצה קטנה של שיעים, שתתקראה "צבא מפקד המאמינים" (ג'יש אמיר אל-כאמינין) אמנם נלחמה נגד הצרפתים בתביעה לספח את אזורי ריכוזם (הרמל, בעל בכ האניה) לסוריה²³. אנשיה נמנו עם משפחת דגדש מהבק-עה, ובראשם עמד מנהיגם²⁴. (יצויין, כי זו המשפחה היחידה, שהתבטאה בגלוי עד שנות החמישים בזכות סיפוח לסוריה²⁵). לחימתם נמ-שכה תקופה קצרה: ממאי 1926 עד התפוררות הקבוצה הודשים אחרים אחר-כך, כשחלק מהל-חמים ערק לשורות הצרפתים²⁶. כדי לרצות את העדה הכריזו שלטונות המנדט — בינואר 1926 — על הכרתם במדיה הג'עפרי וייסוד בתי-דין, שינהגו לפי אסכולה זו. מנהיגי העדה קידמו בכרחה צעד צרפתי זה, וראו בו אפשרויות לקי-דום מעמדם כמנהיגי עדה מוכרת במסגרת המדינית הקיימת²⁷.

מאז ההכרה הצרפתית מתחולל שינוי בדיעות המנהיגות המתואלית ביחס למעמדם המדיני. שלטונות המנדט והמארונים מסייעים למנהיגים השיעים, המוכנים לשחק עמם פעולה²⁸. פעילות

- 22 Leila M. T. Meo, *Lebanon, Improbable Nation* (Bloomington, 1965), p. 51 (להלן: מאו); פרופ' בן-ציון דינור (עורך), ספר תולדות ההגנה (תל-אביב, 1956), כרך א', חלק שני, עמ' 779.
- 23 אמין סעיד, את'יתורה אל-ערביה אל-כברא (קהיר, ל"ת), כרך 111, עמ' 465.
- 24 [ה. בלנק], המתואלים בלבנון (תל-אביב, 1955), עמ' 20.
- 25 אל-ג'ירידה, 26.6.1953.
- 26 בלנק, שם.
- 27 מאו, עמ' 60, מנמקת את הסכמת המנהיגים בכך שניתנה להם הזדמנות לפעול למען התקדמות חברתית-כלכלית של חברתם, אך קשה להאמין, שאמנם זה היה הנימוק.
- 28 שם, ע"ע 60—61.

- 19 *Middle East Journal*, Vol. XXIV (1970), p. 508 (להלן: MEJ).
- 20 S. H. Longrigg, *Syria and Lebanon under the French Mandate* (London, 1958), p. 123 (להלן: לונגריג, מנדט).
- 21 השווה: שם.

משותפת זו עם גורמים המתנגדים לאיחוד עם סוריה היתה בין גורמי השינוי בדיעות מנהיגי העדה, שניצניו במרד 1925: נעלמה הדרישה לאיחוד עם סוריה, או עצמאות לאזורי השיעים. הקו המתואלי החדש הוא תמיכה בעצמאות לבנון ובשמירת זכויותיה של העדה המתואלית. נראה, כי הפעמים הבודדות בתקופה המאוחרת יותר, שמונהיגים מתואלים הביעו דיעות בזכות סיפוח לסוריה אינן אלא גילויי לחץ על השלטונות להיענות לתביעות ספציפיות של העדה. בהקשר זה תווכר "ועידת בני החוף", שנערכה בינואר 1936. בוועידה התכנסו נציגי כל העדות המוסלמיות, בתגובה על התארגנות נוצרית לשמירת זכויות הבלתי-מוסלמים, וקראו להחזרת האזורים המוסלמים של לבנון לסוריה. בוועידה נטלו חלק ראשי המתואלים מאזורי הבקעה ודרום-לבנון.²⁹ בהתעוררות המוסלמית הכללית, שכללה שביתות והפגנות, השתתפו גם המתואלים.

תקופת העצמאות

מאז עצמאות לבנון אין, למעשה, התבטאויות בזכות ניתוק מלבנון. היפוכו של דבר: כל המשפחות השיעיות הגדולות (להוציא את דנדש) מצודות בלבנון עצמאית. ההתאגדויות אדי-הוק עם מוסלמים ארתודוכסים והטרודוכסים אחרים אינן סותרות זאת: ב-1943³⁰ בעת שהמוסלמים הסונים ניכדו את הדרוזים והמתואלים — בסיוע סורי, עראקי ומצרי³¹ — לסיעה מחמדית (אלי-כית-לה אל-מוחמדיה) "כדי להחליט על פעולה משותפת לסילוק העוול, שנעשה לעדות אלה ע"י פקודת הבחירות"³², לא הושמע כל עירעור ביחס למעמד השיעים בלבנון העצמאית. למרות שהיתה זו חזית בחירות גרידא, הרי דרישותיה מיטיבות להגדיר את דעת השיעים באשר לייצוגם: יש להשאיר את בעינו את היחס הישן בייצוג העדות בפרלמנט, ואם אין הדבר אפשרי, על הממשלה לבצע מיפקד אוכלוסין חדש (סלידת המוסלמים יוכיח על יחסי כוחות באוכלוסיה השונים ממה שמקובל), שיהווה בסיס לחלוקת הצירים. כדי להימנע מעימות, העלול לערער את המיבנה העדתי של לבנון, נעתרו הנוצרים לדרישות ההתפרש בין מספר הנוצרים והמוסלמים לעדותיהם

הועמד על 5 במקום 10. ניסיון זה של יצירת גוש מדיני מחמדי נמשך גם להבא, בכללו מתואלים ודרוזים בשם "העדה המוסלמית" (אט-טאייסה אל-אסלאמיה). כדי לשמור על דרישת המתואלים ללבנון עצמאית גם בתוך מסגרות על-עדתיות, נוסד ב-1944 אירגון נוער שיעי צבאי-למחצה בשם אט-טלאיע (החלוצים), שמטרתו "טובת הלבנון הערבי העצמאי"³³. הדאגה לקידום העדה השיעית מובעת רק בסעיף ג' של מנשר הארגון, שהיינו השאיפה הראשונה. הראשונה היא ליטול חלק בחיים הפוליטיים הלבנוניים לצד תומכי הלבנון העצמאית. נראה, כי צעירי העדה המאווגדים באט-טלאיע חששו, לאור רדיפות מיעוטים במדינות ערב אחרות, כי גורלם יהיה זהה במקרה של איחוד ערבי כלשהו. אי-לכך ביכר את זכויותיהם הקבועות בחוקה הלבנונית על-פני כל ניסיון לשנות את מעמד לבנון. האירגון פורק ב-20 ביולי 1949³⁴ תוך כדי תהליך פירוקם של ארגונים עדתיים בעקבות המלחמה בא"י.

הוכחה נוספת לצידוד המתואלים בעצמאות לבנון נמצא באירועי מרד 1958, שבמהלכו השת"תפו המתואלים באורח מוגבל³⁵ ושיתפו פעולה עם "החזית העממית" — האירגון הכללי של הק"בוצות האנטי-ממשלתיות. עם זאת, לא תקפו את אזורי הנוצרים הקרובים אליהם מבחינה גיאוגרפית. יחירה מכך, כאמל אל-אסעד לא היסס מלחת פומבי להשקפתו, כי הוא מצדד בפשרה בין השלטונות לבין המורדים³⁶; תווה אומר: המתואלים תרמו תרומה למורדים המוסלמים, אך לא סייעו להם במלוא כוחם ולא פגעו בתומכי עצמאות לבנון הנוצרים.

תופעה חורגת בעדה השיעית בלבנון היא היות חלק ניכר מכמה אלפי חברי מפלגת הבעת' בלב-נון שיעים מן השכבה המשכילה. נראה כי פעילות

33 מ' זלצר, "לייחודו של הלבנון", ילקוט המזרחי, מאי-יוני 1945, עמ' 66, מצטט את אנינידאל (לבנון), 10.4.1945. השווה: ההעש"י, עמ' 302.

34 צו ממשלתי מס. 15691, סעיף 1. כפי שמצטט נספח אל-בירק, 20.7.1949: "כל האירגונים והתנועות הבאים יפורקו: אלי-כתאייב אל-לבנאניה, אל-נאסאכנה, אני-נבאיה, אט-טלאיע, אט-נהדה, אל-פתוה אל-לבנאניה וכל שאר התנועות והארגונים הצבאיים למחצה, למעט ארגוני הספורט והטוורים".

35 Arnold Hottinger, "Zu'amā' and Parties in the Lebanese Crisis of 1958", MEJ, Vol. XIV (1961), p. 130 שם.

29 לונגריג, מגדט, עמ' 219.
30 בעניין קואליציה זו, ר' דבר, 29.7.1943, 12.9.1943; משמר, 29.9.1943; אהרון כהן, העולם הערבי של ימינו (מרחביה, 1960), עמ' 297 (להלן: ההעש"י).
31 לונגריג, מגדט, עמ' 329.
32 ההעש"י, שם.

המשכילים במסגרת מפלגה זו היא אות למחאתם נגד קיפוח ברשויות השלטון ובתעסוקה.³⁷ הפעילות המדינית השיעית מתנהלת על פסים אישיים ומסורתיים כאחת. נבחרו השיעים מייסדים חדשות לבקרים סיעות וגושים לצורך הגנה על אינטרסים מקומיים. לא אחת הצליחו לצרף לקואליציה שיעית צירים אחרים, ובכך יצרו רוב מקרי בפרלמנט לצורך קבלת החלטות מסויי-מות: ייסוד ה"גוש הדימוקרטי הפרלמנטרי" על-ידי 14 צירים באפריל 1953; הקמת "חזית הדרום החופשי" באותה שנה³⁸; "סיעת הדרום" באפריל 1961³⁹; שהתפרקה עקב מחלוקת משפחתית, "סיעת האיחוד הלבנוני" ביולי 1961 ובה שבעה צירים⁴⁰; והתאגדויות אחרות, שהתפרקו זמן קצר אחר כינוןן. בשנים 1964—1965 תפסה לבנון מקום בין המדינות המשתתפות בוועידות הפסגה הערביות. כתוצאה מכך, נוצר במדינה קיטוב בין החוגים השמאליים, שנקטו בקו פרו-נאצרי, לבין היסודות הנוצרים והמתואלים, שחששו מהסתבכות לבנון במלחמה נגד ישראל ובהטיית מקורות הירדה, ועקב כך — תגובה ישראלית מאסיווית, העלולה לפגוע בתושבי דרום-לבנון השיעים. ביסוד ההתאגדויות מונחת הידיעה, כי כל הצטר-פות ליוזמה בין-ערבית עלולה לגרור שתי תוצאות שליליות לעדה: (א) איבוד זכויותיה הקבועות בחוקה; (ב) בכל עימות עם ישראל עתידים לסבול תושבי איזור הגבול, שהם ברובם שיעים. בכל הקואליציות אדי-הוק משתתפים מנהיגי העדה על בסיס אישי ושיותף אינטרסים זמניים. השיעי הכפרי הבודד, הנחות בהשכלתו והמרוחק מהעיר, אינו נוטה להצטרף לאגודות או לגושים ברמה על-עדתית ואינו פעיל בחיים הפוליטיים.

ג. המיבנה החברתי של העדה

ליך של שקיעת כוחם. ייתכן שהסיבה לכך נעוצה בעובדה שהעדה לא עברה את שלבי המעבר מנוודות להתיישבות קבע, בהיות אנשיה יושבי כפריהם מאז המאות ה-14—14⁴⁷. במשך תקופה

זעמאא ועלמאא רוב האוכלוסיה המתואלית מאוגדת במסגרות שבטיות, שבראשן עומדים מנהיגים מעין-פיאור-דליים (עמאא). בקרב שכבה זו אין להבחין בתה-

37 Michael Wadie Suleiman, *Political Parties in Lebanon* (Ithaca, N.Y., 1965), pp. 154-155, 314-315 (להלן: סולימאן).
38 ההעש"י, עמ' 302.
39 אל-מנאר (ירדן), 16.4.1961; אל-חיאת, 14.5.1961; ור' המזרח החדש, כרך יב', עמ' 401; ר' MER, 1961, p. 383.
40 אל-חיאת, 20.7.1961.
41 אדי-דיאר, 24.10.1946, ו-L'Orient, 25.10.1946, לפי: ילקוט המזרחי, אוקטובר-נובמבר 1946, עמ' 148.

ליך של שקיעת כוחם. ייתכן שהסיבה לכך נעוצה בעובדה שהעדה לא עברה את שלבי המעבר מנוודות להתיישבות קבע, בהיות אנשיה יושבי כפריהם מאז המאות ה-14—14⁴⁷. במשך תקופה
42 L'Orient, 27.10.1946, לפי ילקוט המזרחי, שם.
43 אי-שורא, 30.10.1946, לפי ילקוט המזרחי, שם.
44 אל-הדף, 28.10.1946, לפי ילקוט המזרחי, שם.
45 בירות, 30.10.1946; צות אל-אהראר, 13.11.1946, L'Orient, 30.10.1946, לפי יל-קוט המזרחי, שם.
46 אלף-כא (סוריה), 10.6.1947.
47 בינדר, עמ' 14.

ארוכה זו, שבחלקה היו אוטונומיים למעשה⁴⁸, התגבש כוחם של הועמאא כמנהיגים מקומיים אבסולוטיים, היכולים להמריד את אנשיהם נגד איזה שלטון שהוא⁴⁹. כדי להימנע מעימות עם, סייעו הצרפתים לאלה מהועמאא, שהיו מוכנים לשותף עםם פעולה⁵⁰. בניגוד למנהיגים הדתיים השיעים, המג'הדון בעיראק, שהם מנהיגי העדה בפועל, מהווים הועמאא החילוניים את המנהיגות השיעית העליונה בלבנון. מקור סמכותם נובע, מלבד השליטה על קרקעות, גם מהפער העצום בינם לבין אנשי שבטיהם באשר לחינוך ולהתקדמות החומרית. הועמאא נוטלים חלק פעיל בחיים הפוליטיים בלבנון ולא אחת באים כל נבחרי השיעים לביה"ג מקרב שכבה זו⁵¹, הדוגלת בעצמאות המדינה. בני שבטו של הועים מעבדים את אדמותיו תמורת חלק מהיבול והם חייבים לסייע לו בעת מלחמה. בעת שלום חובתם להצביע עבור מועמדיו לבחירות, ולמסור לו את חלק היבול⁵². התקיף הפיאודלי מצדו מספק לאנשיו את אמצעי העיבוד: זרעים, אדמה וכיו"ב, והוא המגן עליהם. עם זאת, מחשש לערעור שליטונם, מעכבים הועמאא את קידום החינוך באזורי-הם, והם בין הגורמים החשובים לרמת ההשכלה הנמוכה בכפרי השיעים בלבנון⁵³.

שכבה אחרת, שיש לבדוק אם היא ממלאת פונקציות הנהגתיות בעדה המתואלית, היא זו של חכמי-הדת (עלמאא). עד התעוררות בעית פעילות הפדאיון בדרום-לבנון היה מקובל, כי אינם מחוויים דיעה בענייני פנים (הפעם היחידה בה נקטו עמדה היתה במרד 1958, עת עמדו לצד המור-דים)⁵⁴ ומעדיפים להצהיר הצהרות בענייני חוץ⁵⁵. הסיבה לכך היתה בעבר חוסר השפעה חברתית בעלת חשיבות, לצד מיעוט סמכויות בשטח הדתי (בתקופה מסוימת אף דרשו ממשרד המשפטים להתיר להם לערוך נישואין וגירושיין)⁵⁶ יתירה

48 חוראני, עמ' 66.
 49 בינדר, עמ' 300; מאו, עמ' 62.
 50 שם, עמ' 61. 51 בינדר, ע"ע 95, 191.
 52 Moshe Zeltzer, *Aspects of Near East Society* (New York, 1962), p. 67 (להלן: זלצר); G. E. K., "Elections in the Lebanese Republic", *The World Today*, Vol. XIII, (1957), p. 263; *MEJ*, 1961, pp. 128-130.
 53 בינדר, עמ' 301. 54 זלצר, עמ' 83.
 55 אל-חיאאת, 17.7.1959, 12.10.1960, 6.11.1960 ו-8.11.1960; תמצית שידורים (מטכ"ל/אמ"ן), 20.9.1969.
 56 אל-חיאאת, 6.7.1966. סמכות נתונה בידי הקא-דים, ולא כל עמאל הוא קאדי.

מזאת: הם מוגבלים בהתבטאויותיהם מחמת היותם, או אחדים מהם, פונקציונרים ממשלתיים⁵⁷. נראה, כי תחילת השינוי במעמד העלמאא נעוצה באירגון שביטה כללית בבירות במאי 1970 ע"י הנאמא המתואלי מוסא אצ'צ'ר, הצלחה זו בקנה מידה ארצי, שאף לא מנהיג מתואלי חילוני זכה לה בעבר, גרמה לשתי תוצאות: (א) ניכר זיהוי מסוים, מחוץ ללבנון, בין המתואלים ובין פעילות הפדאיון. (ב) פליטים מדרום-לבנון, המרוכזים בבירות, ראו בסמכות הדתית שופר לתביעותיהם, אולם, מאחר שכיום החברה המתואלית היא חברה נחשלת, הרי המנהיגים (החילוניים) המסורתיים — למרות שלא נבחרו באופן דימוקראטי — מקו-בלים על ציבורם כדובריהם ומייצגיהם. אין להניח, כי את מקומם יתפסו חכמי הדת, אף אם יהיו דיעות המקובלות כ"מתקדמות". זאת מפני שהמנהיגים המסורתיים מונעים כל חדירה של רעיונות חדשים לאזוריהם ע"י בלימת הקידום שבטי ההשכלה, החינוך והבריאות ותוך ניצול התנאים הטופוגרפיים הקשים. הפיגור החברתי המתואלי משמר את החברה העדתית, ותוך כך נשמר מעמד הועמאא. הצהרות בחדות של המנהיגות הדתית המכוונות לעידוד ההשכלה, אינן מסייעות לקידום העדה, כל עוד נשמר אופיה המסורתי של ההנהגה. עולה מכאן, כי בעתיד הקרוב לפחות עתידה המנהיגות הפיאודלית להמשיך לדבר בשם העדה, ובה יראו המתואלים את נציגיה המוסמכים; וזאת, למרות המשך נסיונות העלמאא להנהיג את העדה.

ח י ו ך

ניכרת מגמת עלייה קלה ביותר בשיעור המתואלים היוצאים מכלל הגדרה של בורים, אם כי רובם של הללו עדיין "בורים פונקציונאליים" (יודעי האלף-בית, אך אוצר מלים קטן מכדי שימוש בקריאה ובכתיבה). באמצע שנות ה-40 היו 88% מבני העדה בורים מוחלטים⁵⁸, בתחילת שנות ה-60 — 83%⁵⁹, והשיעור פחת במידה קלה מאוד מדי שנה. החינוך בקרב העדה הוא הירוד ביותר ביחס לשאר עדות לבנון⁶⁰, אך מאז תחילת שנות החמישים מתרבים בתי-הספר באזוריה וכפועל יוצא, עולה מספר התלמידים, ובקרב השתוננים

57 אל-חיאאת, 9.6.1963, מוסר, כי "הנשיא שהאב חתם על תקנה בעניין המשכורות במשרדי המופתים... לפי התקנות תהיה המשכורת המופתית ג'עפרי (שיעי) 800—880 ל"ל".
 58 Pierre Rondot, *Les Institutions Politiques du Liban*, (Paris, 1947), p. 43.
 59 זלצר, עמ' 67.
 60 בינדר, עמ' 300.

הצעירים טגנה הבורות ביחס למבוגרים. בשנת-הלימודים 1953—1954 היו בדרום-לבנון 294 בתי ספר (ציבוריים, פרטיים וזרים) ובהם למדו 30,436 תלמידים⁶¹. ב-1967 גדל מספר מוסדות ההשכלה באיזור זה לכדי 506 (394 יסודיים וטרנס-תיכוניים, 5 תיכוניים ו-107 פרטיים)⁶². עם זאת, קיים עד היום פיגור לימודי גם בקרב התלמידים המתואלים בשיעור ממוצע של 82.5% (בבתי-ספר ממשלתיים 85% ובפרטיים 80%)⁶³. לפי הישוב מסויים⁶⁴ ישנם בדרום-לבנון 90,000 ילדים ומהם 70,000 בגיל ביה"ס. מאחר שבסך-הכל לומדים — לפי מקור זה — 32,851 תלמידים, יוצא איפוא שכמח"צית התלמידים אינם זוכים עדיין לחינוך.

ב ר י א ו ת

רמת ההשכלה הנמוכה של השיעים, השפעת הדת ואמונות טפלות גורמות לאי-הכשרת עתודה של סגל רפואי. התוצאה היא סגל מצומצם ביותר וריבוי מחלות בקרב העדה: בכל דרום-לבנון היו בשנת 1963 רק 52 רופאים, מהם 21 בעיר צידון בלבד⁶⁵. עד שנת 1967 גדל מספר הרופאים לכדי 84⁶⁶, אך הגידול היחסי היה קטן יותר: בשנת 1963 היה רופא אחד לכ-3,800 נפש, ובשנת 1967 — לכ-2,800 נפש⁶⁷. את אוכלוסית האיזור שירתו 6 בתי-מרקחת בצידון, 2 בצור ואחד בג'זין⁶⁸. כל צעד ממשלי לא ננקט בדרום-לבנון לקידום שירותי הבריאות. אמנם, במאי 1968 התכנסה ועידה של רופאים שיעים, אך החלטותיה⁶⁹ היו כלליות מדי בנוסח: על הרופאים השיעים לקשור קשרים עם גופים אחרים ולארגן קונגרס כללי של העדה השיעית, כדי לבקש מהמדינה לפעול בנידון. מצב הבריאות הנוכחי באזורי השיעים הוא ירוד למדי. עם זאת, ייתכן שיפור אם יוסדרו דרכי תעבורה תקינות לאזורים אלה, תורחב רשת החינוך, ויושרשו הרגלי היגיגנה ובריאות. הכשרת רופאים מבני האיזור, התקנת סידורים סניטריים ושירותי תברואה ופיקוח ממשלתי עליהם, וגיהול תעמולה-

61 אנ-נאהא, 26.4.1956, השווה: סולימאן, עמ' 45.
 62 אל-חיאאת, 5.12.1967.
 63 שם.
 64 Halim Said Abu-Izzeddin, *Lebanon and its Provinces* (Beirut, 1963), p. 59.
 65 שם, עמ' 58.
 66 אל-חיאאת, 8.3.1967; *Le Jour*, 18.2.1967.
 67 להשוואה: בלבנון כולה בממוצע רופא אחד ל-1,210 נפש ובישראל רופא אחד ל-538 נפש, ר' מרכז קופת חולים הכללית, סקר על מספר הרופאים בעולם ובישראל (ת"א, 5.12.1968), לוח מס' 1.

מונעת — כל אלה עשויים בטווח רחוק לגרום לשינוי במצב.

שיתוף המתואלים בכוחות הביטחון צבא לבנון מקורו ב"יחידות המזרח", שהקימו הצרפתים לאחר כינון המנדט. ב-1945 הופרד צבא לבנון (וסוריה) מהפיקוד הצרפתי והפך לצבא עצמאי⁷⁰, זהו, למעשה, מעין כוח משטרתי, המונה כ-12,000 חייל, ושאינו מיועד למלא כל פונקציות התקפיות. למרות הכרת חולשת הצבא ע"י שלטונות לבנון, אין הם נוקטים צעדים להרחבתו, כדי להימנע מעירעור הרוב הנוצרי בצבא, ומסכנה של הפיכתו לגורם העשוי לטגש את עיניו לשלטון. נראה, כי ייצוג העדה השיעית בשורות הקצינים והמש"קים אינו יחסי לחלקה באוכלוסיה, זאת, למרות שרוב השיעים, המשרתים בצבא לבנון, הם מש"קים⁷¹. מצב זה נשאר בעינו מאז ייסוד הצבא. מזה זמן רב, וביתר שאת מאז סתיו 1969, טובעים ראשי העדה בלבנון⁷² מה-ממשלה, כי תנהיג גיוס חובה ותחלק נשק לכפריי הדרום (שיעים) כדי לקדם "סכנה ישראלית", עקב פעילות הפדאיון. עם זאת, אין להניח, כי ממשלת לבנון תיעתר לבקשה, שכן בכך ייפתח פתח לתביעות דומות מצד בני עדות אחרות ועלולה לצוץ סכנה של התנגשות בין כפרי הדרום לבין הפדאיון.

בשורות המשטרה נשמר שיווי-משקל עדתי. מ-1949 קיים תקן לשישה קצינים בדרגת מפור', שאויש על-ידי ארבעה שיעים, ולשבעה בדרגת מעאין (המצבה — שמונה שיעים) ולשישה בדרגת מתשת (המצבה — שלושה). לפי הישוב התקנים שמורים לשיעים 18.42%⁷³ מכלל המשורות במשטרה. רק קצינים בודדים הצליחו להגיע לעמדות חשובות בצבא הלבנוני. שיעור השיעים בכל הדרגות רחוק משיעורם היחסי באוכלוסיה, וקיי דומם נפסק בדרגות הנמוכות של הקצונה הבכירה.

ת ע ס ו ק ה

הבעיה הדוחקת ביותר בקרב השיעים בלבנון היא

68 עז אד-דין, עמ' 59.
 69 אליג'יריה, 17.5.1968.
 70 על צבא לבנון ר' אליעזר בארי, הקצונה והשלטון בעולם הערבי (מרחביה, 1966), עמ' 165.
 71 ריאיון עם מר אלברט סודאי, מלשכת דובר צה"ל, 4 בינואר 1970.
 72 כל שיא, 23.9.1963; תמצית שידורים (מטכ"ל/אמ"ן), 20.9.1969.
 73 כל הנתונים לפי אל-עמל (לבנון), 25/26.9.1949.

חברה

תתפים 430 מפקחי עבודה. (אהראם, 4.12.72)

סוריה: שיעור האבטלה בסוריה הוא 4.3%. (אנואר, לבנון, 14.10.72)

לבנון: פועלי בית-החרושת לממתקים גנדרו (הגדול ביותר במדינה), השובתים זה שמו-נה ימים, התנגשו עם המשטרה. שני פועלים נהרגו, אחת מהם פועלת בת 18 שנה. ההתנגשות אירעה כאשר ניסו הפועלים למנוע מהנהלת בית-החרושת הכנסת פועלים חדשים לעבודה. (חיאט, 12.11.72).

פועלי לבנון שבתו במשך 24 שעות במחאה על האירועים הללו. השביתה הקיפה 12 התאחדויות פועלים, המאגדים 130 איגודים מקצרי עיים. (אנואר, חיאט, 14.11.72)

עיראק: 9,276 פועלים מצאו עבודה מתחילת שנת 1972 ועד סוף ספטמבר באמצעות לשכות העבודה, המסונפות להסתדרות הפועלים. בעיראק פועלות 19 לשכות עבודה ומספר הלשכות גיע לפי התכנון ל-27. (גי'ומהוריה, 13.10.72)

ירדן: להלן התפלגות כוח-העבודה בשנת 1972, לפי הענפים:

הענף	%
חקלאות	40
תעשייה, חשמל, מים ומתכות	11
בנייה	9
שירותים	40

(דסתור, 4.12.72)

כפר, חקלאות, רפורמה אגרארית וקואופרציה

מצרים: סגן ראש הממשלה מר ממדוח סאלם הודיע, שלפי סקר ראשוני מתברר, כי 60% מכל בתי הפלאחים במצרים ראויים להריסה. 27% נוספים זקוקים לשיפוץ מלא ו-13% לשיפוץ חלקי. (אהראם, 31.12.72)

סוריה: הבנק החקלאי הקואופרטיבי הקציב 400 מליון ל"ס להלוואות חקלאיות בשנת 1973. (נדאל אל-פלאחין, 1.11.72)

אתמול החלו התגייגות שיימשכו שבוע כדי לנטוע יותר מארבעה מיליון עצי פרי ועצי יערות בדמשק ובשאר מחוזות סוריה (דסתור, ירדן, 29.12.72)

התופיע בגליון הבא של המזרח החדש.

אוכלוסיה

פלגין: לפי סקר של או"ם מגיע שיעור התמותה בארצות דרום הצי-האי ערב לכדי 6.5 לאלף. בכויית מגיע שיעור התמותה ל-7.4 לאלף. תוחלת החיים עלתה בשנת 1970 מ-42 ל-50 שנה. (נהאר, לבנון, 5.12.72)

סוריה: מספר תושבי סוריה הגיע ל-6.5 מיליון. שיעור הריבוי הוא 33.32 לאלף. (אנואר, לבנון, 14.10.72)

בשנים 1956-1959 עזבו את סוריה לצמיחות 8,200 מדענים, מהנדסים ורופאים. בין המהגרים 3,049 מהנדסים, 2,769 רופאים ו-314 רוקחים. שיעור ההגירה בין הרופאים מגיע ל-65% ובין המהנדסים ל-61%. הגירה זו נעוצה, כפי הנראה, בשכר הנמוך שהוא מנת חלקם של עובדי המדינה וכן בחוסר ההערכה למדענים ולמומחים. (חיאט, לבנון, 28.12.72)

לבנון: מספר הלידות בשנת 1970 היה 75,983 ובשנת 1971 — 76,099. בשנת 1970 נרשמו 11,522 פטירות ובשנת 1971 — 12,799. (נהאר, 28.11.72)

ירדן: בשנת 1971 התחתנו בירדן (המזרחית) 12,319 אנשים, מהם 6553 במחוז עמאן (53%), ו-3,935 במחוז אירביד (32%). שיעור הנשים האנאלפבתיות, שנישאו בשנה האחרונה, היה 41%, לעומת 11% בין הגברים. באותה שנה התגרשו 1,711, מהם 1,017 במחוז עמאן (59%), ו-516 במחוז אירביד (30%). (דסתור, 15.11.72)

הד"ר מוחמד עלי אל-חלבי, מנהל המרכז לטיפול באם ובילד, אמר שממשלת ירדן אינה מתערבת כלל בתוכניות לתיכנון המשפחה בממלכה. כל ההישגים שהושגו עד כה היו פרי עמל החברה לתיכנון המשפחה הירדנית, שיש לה 14 מרכזים בגדה המערבית ו-3 מרכזים בגדה המזרחית. (דסתור, 4.12.72)

פועלים, ביטוח סוציאלי וסעד

מצרים: משרד כוח-האדם הכין מבצע ביקורת לכ-157,081 מפעלים בסקטור הפרטי כדי לוודא שחוקי העבודה נשמרים בשלמותם ובכללם החוק בדבר שכר מינימום. במבצע מש-

* מדור הכלכלה אינו מופיע הפעם; הוא ישוב

ליציאת שיעים, שהשכלתם אינה מושלמת ולעתים חסרה כליל, אל בירות, והללו מועסקים במשרות ירודות.⁷⁰ מעת לעת עולה בלבנון תביעה לשיטוף רב יותר של בני העדה בתעסוקה הציבורית.⁸⁰ דא עקא, עקב מחסור בכוח-אדם מאומן ומשכיל בקרבם אין תקווה לשינוי רדיקלי במצב בעתיד הקרוב. גם הריפורמה האדמיניסטרטיבית, שבוצעה ב-1959, הנציחה מחמת זאת את האפליה הקיימת ביחס לשיעים ולדרוזים.⁸¹

לאחרונה, טוענים המתואלים, כי לא נחיתותם ההשכלתית היא הגורמת לאפלייתם, כי אם רדיפתם ע"י הנוצרים. לדבריהם,⁸² הגישו לשלטונות רשימה, ובה שמות מאה פקידים שיעים הראויים לתפקידים גבוהים יותר, אך כאשר נערכו שינויים באדמיניסטרציה לא הובאה בחשבון רשימה זו. כיום, מתגברת בקרבם התביעה לערוך מכרזים לבחירת מועמדים למשרות שונות, ולא לוותר על עקרונות המכרו בגלל שיקולים עזתיים. יתירה מזאת, יש לבטל את המפתח העדתי, אם אין אפשרות לקיימו, כדי שבמקומו יבוא מפתח מפלגתי.⁸³ למרות הצעות אלה, עדיין צפוי המשך קיפוח השיעים בלבנון, שכן אין רמתם ההשכלתית עונה על צרכיו של מימשל מודרני.

79 השווה: בלנק, עמ' 8.

80 אל-אתחאד אל-לבנאני, 15.1.1946, לפי: יל-קוט המזרחית, ינואר-פברואר 1946, עמ' 13; אל-חיאט, 26.10.1952, 2.4.1953; אל-ג'האד (ירדן), 30.12.1959, L'Orient, 25.6.1955; אל-חיאט, 25.8.1961, 10.6.1964.

81 אסיסיאסה, 17.1.1960, מפרסם הצהרה התחומה ע"י "האיגוד הדרוזי", "ארגון המאבק הסוציאלי" (ארגון שיעי) ו"האסיפה האסלאמית" (ארגון סוני), הקוראת להבטיח את זכויות המוסלמים השיעים בתעסוקה; ר' גם MER, 1960, עמ' 345.

82 אל-חיאט, 28.6.1964.

83 ג'ורג' כסאב, "את-תואזן אט-טאיפ", אל-ערפאן, כרך 55 (1967/8), ע"ע 1119-1127.

שאלת קיפוחם בתעסוקה הממשלתית. אם כי נקבעו הסדרים ליציג כל העדות במימשל (על-פי סעיף 95 לחוקה)⁷⁴, הרי ייצוגם הקטן בשירות הממשלתי גרם לחיכוכים רבים עם עדות אחרות. עם זאת, יש לציין, כי אין מגמה להפלותם בפועל, והדבר הוא אך תוצאה מנחיתותם ההשכלתית הבלוטת. הנתונים המוקדמים ביותר על תעסוקת שיעים בשירות הממשלתי בלבנון הם משנת 1946.⁷⁵ גם כאן מתגלית נחיתותם הבלוטת: מתוך 15 מנהלים כלליים של משרדי ממשלה, 5 מושלי מחוזות, 3 שופטים בכירים ו-11 דיפלומטים בכירים היה רק שיעי אחד, שכיהן כדיפלומט בכיר. במלים אחרות: רק 3.2% מכלל המשרות הגבוהות בשלטון הלבנוני אוישו ע"י שיעים. יחס זה לא השתנה באופן מהותי גם ב-1955: מכלל 111 משרות בכירות כיהנו שיעים בארבע: מנכ"ל אחד, 2 בקטיגוריה של שגרירים ושרים ופקיד בכיר אחד, דהיינו: 3.6% מן הפקידות הבכירה היא שיעית.⁷⁶ עם זאת, בפקידות הממשלתית לדרגותיה השונות גדול יותר חלק המתואלים: 13.73% (לשנת 1961)⁷⁷. יציין, כי שיעור השיעים בפקידות הגבוהה מקביל באומדן גס לשיעור האקדמאים בעדה.⁷⁸ יתר בני העדה בפקידות הממשלתית מועסקים במשרות נמוכות, שכן תהליך האור-באניציה העובר כיום על כפרי דרום-לבנון גורם

The Lebanese Constitution (Beirut, 74, p. 33, 1960).

75 רונדו, עמ' 89.

76 סולימאן, עמ' 63; בינדר, עמ' 172; Ralph E. Crow, "Religious Sectarianism in the Lebanese Political System", The Journal of Politics (The University of Florida, U. S. A.; Aug. 1962), pp. 510, 519.

77 אל-חיאט, 3.7.1963, מוסר, כי התפלגות הפקידים במנגנון הממשלתי בראשית 1961 היתה 4,382 מארוגים, 3,305 סונים, 1,769 שיעים, 1,663 יוונים-אורתודוקסים, 1,182 קתולים ו-586 דרוזים.

78 שיעור האקדמאים מכלל השיעים בלבנון הוא 4%-3%, השווה JP, 1962, עמ' 510.

לבנון: להלן פרטים מתוך דו"ח הלשכה המב" צעת של קונגרס הפועלים החקלאיים:
 — מספר הפועלים החקלאיים עולה על 90,000 (הסטטיסטיקה הרשמית מעמידה את מספרם על 56,000 בלבד). מהם 20,000 באזור אליבקאע בלבד.
 — מספר ימי העבודה לשנה לפועל חקלאי הוא לכל היותר 200.
 — השכר היומי הממוצע של פועל חקלאי (בעל משפחה של 5—7 נפשות) הוא 7 ל"ל.
 (אנאר, 16.10.72)

ירדן: מר סאמי איוב, המנהל הכללי של האיר"גון הקואופרטיבי, מסר כי מספר הקואופרטיבים בירדן הוא 712 ומספר החברים בהם 45,156. האירגון אישר מילווה בסך 764,852 דינאר לקואופרטיבים אלה. (דסתור, 25.9.72)

פקידות וצבא

מצרים: הד"ר עזיז צידקי, ראש הממשלה, הודיע על העלאת משכורותיהם של 250,000 פקדים בוגרי אוניברסיטאות ומכונים בעלי דירור גים אקדמיים שונים. המשכורת הראשונית של בעל תואר אקדמי מלא תועלה מ־20 ל"מ לחודש ל־25 ל"מ. בעל תואר מעל לבינוני יקבל 17 ל"מ לחודש במקום 15 ל"מ; ובעל תואר בינוני 15 ל"מ במקום 12 ל"מ. המשכורות החדשות תשולמנה החל ב־1.1.73. (גי'ומהוריה, 13.10.72)

הנשיא סאדאת הורה לשלם לאלתר גימלאות לפי דרגת השכר של שרים לכל הקצינים החופשיים, שהשתתפו בביצוע מהפכת ה־23.7.52. כמו־כן תשולם גימלה בגובה 100 ל"מ לחודש לכל אחד מ־160 הקצינים, שסייעו בביצוע המהפכה. (חיאת, לבנון, 3.12.72)

היום חוזרים לעבודה שני שופטים לאחר שבית־המשפט לעירעורים פסק שיש להחזירם ושיש לבטל את ההוראה מספטמבר 1969 בדבר סילוק השופטים (ההוראה באה בעקבות הביקורת שמתחו השופטים על משטרו של הנשיא נאצר — הערת העורך). הנשיא סאדאת כתב במכתב מיוחד, שהממשלה שמחה להגשים את הוראות בית־המשפט ומחזירה את שני השופטים לתפקידם. שר המשפטים מסר, שהנשיא הורה להחזיר את יתר השופטים המפוטרים והמועברים מתפקידיהם. (אח'באר, 28.12.72)

150,000 פקדים מצריים יקבלו העלאות שכר החל ב־1.1.73. נקבעו עקרונות חדשים בדבר העלאות אוטומטיות. (אח'באר, 31.12.72)

ירדן: ממשלת ירדן החליטה להעלות בדרגה את כל הפקידים בגדה המערבית,

שבשנת 1972 סיימו תקופת עבודה בת שלוש שנים בדרגתם. (חיאת, לבנון, 27.12.72)

דת, אנשי דת, חיים דתיים ועדות

מצרים: חברי הסגל האקדמי באוניברסיטת קהיר גיבו את הנסיגות האימפריאליסטיים והציוניים לחרחר בין המוסלמים לבין הקופטים. המזכיר הראשון של הוועד המרכזי של האיחוד הסוציאליסטי הערבי מר סייד מרעי אמר, שהתוכנית הציונית־אימפריאליסטית נועדה לקעקע את החזית הפנימית במצרים תוך כדי יצירת מתחים בין הקופטים למוסלמים, (אח'באר, 22.72)

לבנון: מספר כוהני־דת מארונים ערכו שבת שבת בבכרבי, מושב הפטריארך המארוני, מחמת חילוקי־דעות בין הפטריארך אל־מעושי לבין הנהלת בית־הספר הדתי בגזיר. 100 כוהני־דת הודיעו על תמיכתם בשובתים. אל־מעושי שיגר מכתב לוותיקן וביקש את חוות דעתו של הכס הקדוש. (אנאר, 15.12.72; נהאר, 16.12.72)

שביתת התלמידים וכוהני־הדת בבית הספר בגזיר הסתיימה לאחר 98 שעות. השובתים קיבלו הבטחה מהפטריארך אל־מעושי להשתתף במימון הוצאות בית־הספר. בית־הספר יפתח מחדש ב־2.1.73. (נהאר, 17.12.72)

ירדן: שיח' עבדאללה גושה, ראש מערכת המשפט השרעי (קאדי אל־קאדה), אמר שהחיסון נגד החולירע אינו מנוגד לקיום מצוות הצום. הוא עצמו וכן יתר העלמאא יהיו ראשונים לקבל חיסון. (דסתור, 12.10.72)

כוויית: 12,000 בקבוקי משקאות אלוהליים נופצו ונזרקו לים במרחק 40 ק"מ מהחוף. המשטרה אות המוברחים הללו הוצאו ממחסני המשטרה. יצויין כי הסחר במשקאות אלה או שתיתם אסורים בכוויית. (דסתור, ירדן, 8.12.72)

אשה

בלגיה: קונגרס של הנשים הערביות דרש לעיין מחדש בחוקי המעמד האישי במגמה להסדיר את הגירושין ולמנוע ריבוי נשים. הקונגרס תבע להנהיג השתתפות חובה של שני המינים בבחירות. (חיאת, 1.10.72)

סוריה: ההנהלה הכללית של שירותי הביטחון הציבורי החליטה למנות קצינות לשרות בפקדון הראשונה. על המועמדות לעמוד במכרז, להיות בעלות תעודת סיום לימודים במשפטים, וגיל שלא יעלה על 28 שנים. (דסתור, ירדן, 28.11.72)

כוויית: קבוצה גדולה של נשים בכוויית הגישה תזכיר ובו דרשו, על־פי החלטות הקונגרס של הנשים הערביות, את הזכות לבחור לפרלמנט, שוויון בכל שטחי העבודה בין גברים לנשים לרבות בתפקידים אדמיניסטרטיביים חיוניים לומטיים. (צבאח, ירדן, 6.11.72)

חינוך

מצרים: חינוך גבוה להלן טבלת המשכורות החדשה של הסגל האקדמי במצרים, כפי שנקבעה בחוק האוניברסיטאות החדש:

— נשיא אוניברסיטה: מינוי לארבע שנים, 2,500 ל"מ לשנה בתוספת דמי ייצוג שנתיים בסך 2,000 ל"מ.

— סגן נשיא האוניברסיטה: מינוי לארבע שנים, 2,000 ל"מ לשנה בתוספת דמי־ייצוג שנתיים בסך 1,500 ל"מ.

— דיקן: 1,400—1,800 ל"מ לשנה פלוס תוספת אקדמאית בסך 420 ל"מ ועוד תוספת מיוחדת בסך 300 ל"מ. כן יהנה מתוספת ותק שנתיים בסך 75 ל"מ.

— מנכ"ל אוניברסיטה: 1,400—1,800 ל"מ, ועוד תוספת אקדמאית בסך 420 ל"מ ותוספת מיוחדת בסך 180 ל"מ. תוספת הוותק השנתית תהיה בסך 75 ל"מ.

— ראש מחלקה: 1,400—1,800 ל"מ ועוד תוספת אקדמאית בסך 420 ל"מ ותוספת מיוחדת בסך 120 ל"מ. תוספת הוותק השנתית תהיה 75 ל"מ.

— פרופסור (אשתאד): 1,400—1,800 ל"מ לשנה פלוס תוספת אקדמאית בסך 420 ל"מ ותוספת ותק בסך 75 ל"מ לשנה.

— פרופסור עוזר: 1,080—1,440 ל"מ פלוס תוספת אקדמאית בסך 324 ל"מ. כן יקבל תוספת ותק בסך 6 ל"מ לחודש.

— מורה (מררס): 720—1,420 ל"מ לשנה פלוס תוספת אקדמאית בסך 216 ל"מ ותוספת ותק בסך 6 ל"מ לחודש.

— מורה עוזר: 480—780 ל"מ לשנה פלוס תוספת אקדמאית בסך 144 ל"מ לשנה ותוספת ותק שנתיים בסך 36 ל"מ.

— אסיסטנט: 300—780 ל"מ לשנה פלוס תוספת אקדמאית בסך 90 ל"מ לשנה. תוספת הוותק תהיה 5 ל"מ לחודש בשנה הראשונה ולאחר מכן 24 ל"מ לשנה.

(אהראם, 3.10.72)

לאחר 18 שנה חזרו האוניברסיטאות לשיטת בחירת דיקנים במקום מגויים. בבחירות

שנערכו בימים אלה נכחו 100% מבעלי זכות הבחירה. (אח'באר, 16.10.72)

במכונים הגבוהים והטכניים, במכוני הביניים והמכונים הפרטיים נתקבלו 11,871 תלמידי־ים, מהם 7,727 בוגרי תיכון במגמה מדעית ו־4,044 בוגרים במגמה ספרותית. להלן התפלגותם, לפי המכונים:

נתקבלו במכון לשפות באל־אזהר	10
נתקבלו במכונים הגבוהים	1,151
נתקבלו במכונים להכשרת טכנאים	7,863
נתקבלו במכונים הפרטיים	2,320
נתקבלו במכונים לבריאות	431
נתקבלו במכונים הגבוהים לעבודה סוציאלית ובכתיב המדרש למורים ומורות (גי'ומהוריה, אהראם, 6.11.72)	745

הסטודנטים באוניברסיטת אלכסנדריה ערכו אמש שביתה שבת באחד ממיבני האוניברסיטה. מדינאי בדרג גבוה ניגש לשמוע את טענותיהם. סייד מרעי, מזכיר מפלגת השלטון, הורה לשפר את תנאי חייהם של הסטודנטים. לפי מקורות מוסמכים פרצה השביתה של הסטודנטים בגלל הביקורת על הממשלה שהתפרסמה בעלוני קיר של הסטודנטים. (חיאת, לבנון, 6.12.72)

יותר מארבע מאות סטודנטים באוניברסיטת קהיר הפגינו במחאה על מעצר כמה מחבריהם. המפגינים נשאו סיסמאות בוכות החרות ותבעו שיחרור חבריהם. (ג'רידה, לבנון, 31.12.72)

מורים

החלטת העלות בדרגה 40,000 מבין העובדים במשרד החינוך והתרבות ו־31,000 מורים בוגרי האוניברסיטאות והמכונים הגבוהים החל ב־1.1.73. (אהראם, 20.12.72)

חינוך יסודי, תיכון וטכני
 שר החינוך מר עלי עבד אר־ראזק קרא לעקור את כל התופעות הזרות, הנפוצות בקרב התלמידים והתלמידות במקומם לטפח ערכים דתיים וחברתיים נעלים. הוא קרא לסילוק הלבוש הבלתי־מוסרי, הארכת השיעור וכו'. (אהראם, 8.10.72)

191,000 לידים, שהגיעו לגיל חינוך חובה, לא נתקבלו השנה לבתי־הספר מחוסר מקום בהם. נתקבלו 670,000 מתוך 861,000 חייבי הלימוד. (חיאת, לבנון, 8.10.72)

בקהיר נאסרו הצגות סרטים בבתי־הקולנוע בשעות הבוקר, מפני שמספר רב של תלמידים הסתלקו מכותותיהם כדי לחזות בסרטים. (דסתור, ירדן, 21.11.72)

סוריה: אמש נחנכו באוניברסיטת חלב בטכס

הגיגי שתי הפקולטאות החדשות לר- פואה ולמדעים. (דסתור, ירדן, 20.11.72)
 מועצת המדינה בסוריה ביטלה ב-30.11.72 את הצו שפורסם ב-13.4.68 בדבר העברת הבעלות על כל בתי-הספר הדתיים המוסלמיים והנוצריים לבעלות לידי המדינה. (דסתור, ירדן, 31.12.72)

לבנון: הוועדה המיוחדת במשרד החינוך הל- בנוני החליטה להכיר בתואר הד"ר, המוענק ע"י ה-AUB, כתואר העונה על כל דרי- שות "דוקטוראט המדינה", ה-AUB מעניקה תואר דוקטור בהיסטוריה ערבית, ספרות ערבית, כימיה, פיזיקה, כימיה אורגנית וחקלאות (אדיב, 1.10.72)
 ראש הממשלה אישר אמש את תקציב האוניברסיטה הלבנונית המסתכם ב- 27,000,000 ל"ל, לעומת 15 מיליון ל"ל בשנה שעברה. שלושה מליון ל"ל מיועדים למינוי מו- רים חדשים ו-1.5 מיליון לקניית ציוד חדש. ד"ר אדמונד נעים, מנכ"ל האוניברסיטה, הודיע כי האוניברסיטה יכולה להוציא מסכום התקציב כעש- רים מיליון ללא אישור נוסף, ואילו לגבי הוצאת יתרת הסכום נזקקת היא לאישור שרי האוצר והחינוך. (חיאט, 7.10.72)

מספר התלמידים, שנתקבלו ב-AUB בשנת 1972/73, הגיע ל-4,364, שהם 257 יותר מבשנה שעברה. להלן התפלגותם לפי פקולטאות:

מדעים ומדעי-הרוח	2,731
רפואה, רוקחות ואחיות	786
הנדסה וארכיטקטורה	641
חקלאות	306

הסטודנטים באים מ-64 ארצות. 82% מהם ערבים ו-53% מביניהם לבנוניים. (אנואר, 4.11.72)

עיראק: 1,015 תלמידים ערבים וזרים נת- קבלו השנה באוניברסיטאות ובמכוני הג- בוהים בעיראק. (ג'ומהוריה, 17.11.72)
 במשרד החינוך הוקמה ועדה מיוחדת לביצוע ההוראה בדבר הוראת השפה הארמית- הסורית בבתי-הספר, אשר רוב תלמידיהם דוברי שפה זו. (אדיב, 1.10.72)

ירדן: חינוך גבוה השנה נתקבלו באוניברסיטה הירדנית 1,315 תלמידים, לפי התפלגות הבאה:

מדעים	420
מדעי-הרוח	375
שריעה	110
אחיות	40

(דסתור, 2.10.72)

אט אט התפשטה למחוזות נוספים, למרות החיסון ההמוני שניתן לכלל התושבים. בסך הכל נתגלו 538 מקרים, מתוכם מתו 27 איש. (ג'ומהוריה, אהראם, מצרים, 18.10.72; חיאט, לבנון, 20.10.72; דסתור, ירדן, 26.11.72).

ירדן: שר הבריאות הורה לטפל בכל תלמידי בתי-הספר במרפאות משרד הבריאות חינם אין כסף. עד כה היתה עולה הפנייה 150 פילס. (דסתור, 1.10.72)
 40 אחיות חדשות קיבלו תעודות מבין 45 שניגשו לבחינות. (דסתור, 6.10.72)

בחריין: מקורות אירגון הבריאות העולמי מסרו בדו"ח מיוחד, שמנות אוכל, אשר הוכנו במטבח שדה-התעופה של בחריין, היו מקור מגפת החולירע, שהגיעה לאוסטרליה, ניו-זילנד ובריטניה בתחילת חודש נובמבר. כל נוסעי מטוס ג'מבו אוסטרלי, ששהו בבחריין ואלו שם, לקו במחלה. (דסתור, ירדן, 18.11.72)

נעדרים

בכירות מת ביריות מתנקש ד"ר האשם ג'ו- אד, שר החוץ העיראקי לשעבר, דיפלומט ידוע, מנהל משרד אירגון העבודה הבינלאומי בבירות לשעבר ומנהל לשכת האו"ם בבירות. נהגו הפר- טי, שפוטר חודשיים לפני כן, ירה בו והרגו ואחר כך התאבד. (ד"ר האשם ג'ואד בלט, לבד משירותו הדיפלומטי, בחיבור מחקרים בנושאים חברתיים, ובמיוחד שאלות כוח-העבודה בעיראק - הערת העורך.) (כל עיתוני לבנון, 13.10.72)
 כבגדד נפטר המשורר העממי חוסיין מר- דאן. בשנות החמישים פירסם אוספי שירים וספרים רבים. (אדיב, 1.11.72)
 בדמשק נפטר בגיל 48 הסופר צידקי אי-ס- מאעיל, סגן יו"ר איחוד הסופרים הערבים ועורך כתב העת אל-מוקפא. השאיר אחיו מספר ספרים וכתבי-יד, שטרם ראו אור. (אדיב, 1.11.72)

בלבנון נפטר מר ז'אן ז'אן, יו"ר אגודת עורכי-הדין. בן 70 היה במותו. הוא נבחר ליו"ר האגודה בשנת 1942 וייסד את קרן הפנסיה של עורכי-הדין. (ג'רידה, 31.12.72)

יצחק בר-משה

להלן מספרי הכיתות בבתי-הספר בכר- ויית בשנתיים האחרונות:

	1971	1972
גני ילדים	504	547
שלב החינוך היסודי	2,040	2,261
שלב החינוך הקדם-תיכוני	1,667	1,791
שלב החינוך התיכוני	674	796

שיעור הבנות:	
גני-ילדים	40%
בתי-ספר קדם-תיכוניים	43%
בתי-ספר תיכוניים	45%

(אל-ערבי, 1.12.72)

קמרי: בשנת 1971 היה מספר התלמידים בנסיכות 18,531, מהם 7,827 תלמידות (בשנת 1956 היה מספר התלמידים 1,388 בלבד). מספר בתי-הספר בשנת 1971 היה 58, מהם 38 לבנות, לעומת 17 בלבד בשנת 1956. מספר המורים בשנת 1971 היה 1356 וביניהם 499 מורות. בשנת 1956 היה מספר המורים 80 בלבד. (דסתור, ירדן, 19.11.72)

בריאות

מצרים: נתונים שפורסמו ע"י אירגון הבריאות העולמי מראים, שבמצרים שיעור העיוו- רים הגדול ביותר בעולם. בשנת 1960 היו במצרים 92,500 עיוורים, ואילו בשנת 1967 הגיע מספרם ל-150,000. מחקר שנערך ע"י הפקולטה לרפואה באלכסנדריה מראה ש-4% מכלל תושבי הכפרים במצרים הם עיוורים, ואילו בין תושבי הערים מגיע שיעור העיוורים ל-1.5% בלבד. (אח'באר, 5.10.72)

הוחלט להחיל את הביטוח הרפואי על כל העובדים באזורי הרפורמה האגרארית ובטיוב אדמות. מספר העובדים האלה מגיע ל-60,000. הוקצב סכום של 100 אלף ל"מ למטרה זו. (ג'ומהוריה, 22.10.72)

מחקר בכפרי מצרים מראה ש-1.9% מכלל תושבי הכפרים חולים בסכרת. (אהראם, 26.10.72)

סוריה: בסוריה רופא אחד לכל 3,861 תו- שבים. (אל-אנאר, לבנון, 14.10.72)

ב-5.10.72 התחילו להתגלות מקרי חולירע בסוריה. מוקד המחלה היה במחוז דיר אז-זור, אך

המלך חוסיין מינה את מר אחמד טוקאן לב- שיא מועצת הנאמנים של האוניברסיטה הירדנית. (חיאט, לבנון, 3.11.72)
 68 סטודנטים ירדנים סיימו את לימודיהם במכוני ההשכלה הגבוהה בירדן. (דס- תור, 23.11.72)
 איגוד המהנדסים בירדן החליט שבוגרי המכוני- התעשייתיים הגבוהים במצרים בשנת 1972/73 יהיו האחרונים שיתקבלו לשורות האיגוד. פירוש ההחלטה שהאיגוד לא יכיר עוד בבוגרי מכוני אלה כמהנדסים. (דסתור, 24.11.72)

מורים
 212 בוגרי אוניברסיטה נתמנו למורים בת- קן משרד החינוך הירדני. (דסתור, 3.10.72)
 53 מורות חדשות, בוגרות בתי-ספר תיכוניים, נתמנו למשרות בבתי-הספר הממלכתיים בירדן. (דסתור, 6.10.72)
 ד"ר איסחאק אל-פריחאן, שר החינוך, החליט שהמורות תופענה בתלבושת אחידה בכל בתי-הספר ובבתי המדרש למורות. נקבעו שני דגמי לבוש בצבעים שקטים. אורך החצאית מגיע אל מתחת לברכיים. (דסתור, 29.10.72)

חינוך יסודי, תיכון וטכני
 משרד החינוך החרימם 14 ספרים וחבורות המ- כילים פתרונות לתרגילים, המופי- עים בספרי הלימוד. הספרים הוצאו ללא אישור המשרד ובניגוד לחוק החינוך. (דסתור, 13.10.72)
פעודיה: באוניברסיטה על-שם המלך עבד אל-עזיז נפתחה פקולטה למדעים. (אדיב, 1.10.72)

השנה הוחל בלימודי התואר השני במרכז לגיאולוגיה מעשית בג'דה, המסונף למי- כלה לנפט ומתכות בז'הראן. במכון מדריכים כמה מנחים ומורים מטעם אוסק'יו. (אדיב, 1.10.72)

סודאן: סניף אוניברסיטת קהיר בח'רטום נפתח מחדש לזמן קצר בלבד. ימים אחדים לאחר פתיחתו שבה סודאן וסגרה את המוסד והורתה למנהל ד"ר מוחמד טלבה עוויידה לעזוב את המדינה. החלטת סודאן היתה בגדר אפתעה. (אח'באר, מצרים, 22.10.72)

כוויית: באוניברסיטת כוויית לומדים 3,700 סטודנטים, מהם 1,041 שנתקבלו השנה. תקציב האוניברסיטה הגיע השנה לשישה מיליוני דינארים. (אנואר, לבנון, 4.10.72)

אסלאם, תרבות האסלאם והיסטוריה

ספר הערות ומפתחות לקוראן

R. Paret: *Der Koran: Kommentar und Konkordanz*. W. Kohlhammer, Stuttgart, 1971, 559 pp.

לספרות העשירה והמגוונת, שעניינה חקר הקוראן, נתווספה תרומה נכבדה עם פרסום כרך הקונ" קורדנציה והערת לקוראן מאת המזרחן הגרמני רודי פרט. כרך זה בא כהשלמה לתרגום הגרמני של הקוראן מאת פרט, שהופיע ב-1966; עם זאת ניתן להשתמש בו אף מבלי להיצמד לתרגום. עצם שמו של הכרך המשלים הזה מעיד על ייחודו, שכן כאן אוחדו לראשונה קונקורדנציה עם הערות מקיפות. אופייה של הקונקורדנציה שונה מזה של הקונקורדנציות המקובלות, כגון זו של פליגל (Flügel) ¹ או של מחמד פואד עבד אל-באקי ². פרט איננו גורס ציטוט מיכני של המילים הקוראניות על-פי שורשיהן; במקום זאת הוא מביא ומשווה זה עם זה את כל המקומות בקוראן הקשורים אלו באלו. באמצעות סימון מדוייק הוא מב- דיל בין ביטויים זהים, דומים או ניתנים להשוואה. על-ידי בדיקתם והשוואתם של המקומות המקבילים נוצר בסיס לפתרון קשיים ענייניים ולשוניים שונים. כמו-כן מאפשרת לעיתים השוואה כזו הסקת מסקנות לגבי הכרונולוגיה של חיבור הקוראן: ניתן להניח כי ביטויים דומים משתייכים לתקופות זמן סמוכות.

כל המבקש לחבר הערות לקוראן עומד מיד בפני בעיות מתודולוגיות חמורות: מאחר שלא ניתן להביא את כל החומר העצום הנמצא אצל המפרשים הערביים השונים, יש לקבוע קריטריונים לעריכת סלקציה קפדנית; סלקציה דומה חייבת להיערך גם לגבי המחברים המערביים, הדנים בהיבטים שונים של הקוראן. פרט יוצא מהנחת יסוד ברורה: הוא רואה בקוראן בראש ובראשונה מקור היסטורי בעל חשיבות ראשונה במעלה.

G. Flügel, *Concordantiae Corani arabicae* (Lipsiae, 1842)

2 מחמד פואד עבד אל-באקי, אל-מעניב אל-מפהרם לאיאת אל-קראן אל-כריים [קהיר (?)], 191378.

אמנם אין הקוראן מלמדנו רבות על הביוגרפיה האישית של מוחמד, אך באמצעותו של הקוראן ניתן להכיר את עמדותיו של הנביא בשאלות מרכזיות, כגון ההיסטוריה של עמים קדומים, אופייו של האל, וכו'. החוקר הבא לתרגם או לפרש את הקוראן חייב אפוא, לדעת פרט, לחשוף במידת יכולתו את כוונתו המקורית של מוחמד. מכאן שיש להתייחס בוהירות לספרות פרשנות הקוראן, המשקפת לעתים קרובות עמדות מאוחרות ומגמתיות, ולברור מתוכה רק אותם הביאורים התואמים עמדות, אשר סביר להניח שמוחמד אכן אימץ אותן. מאותה סיבה יש לחפש קודם- כל בקוראן עצמו את המפתח להבנת ביטויים סתומים. מעמדתו העקרונית הזאת של פרט ניתן ללמוד מה לא נמצא בהערות: אין בהן התייחסות להשלכות התיאולוגיות וההלכתיות של פרשיות רבות בקוראן; אין כמעט רמז לוויכוחים הדוג- מטיים, שהתנהלו באסלאם סביב פסוקי קוראן שונים. מחקרו היסודי של גולדציהר על פרשנות הקוראן נזכר פעמים ספורות בלבד. מאידך, כוללות ההערות הגדרות ואינטרפרטציות של מונחים קוראניים, דיון בבעיות לשוניות והיסטוריות מיוחדות והכוונה לספרות משלימה. הדיון מצטמצם לרוב בסוגיות, שכבר הפכו נושא למחקרים מדעיים (כגון חיבוריו של האריס בירקלנד הנורווגי על כמה סורות קדומות). במקומות קשים מביא פרט לעתים את תרגומיהם של בל (Bell) ובלשר (Blachère); מבין המפרשים הערביים הוא מצטט בעיקר את טברי ואת זמח'שירי.

הספרות המשלימה הינה בעלת ערך רב במיוחד, ורצוי היה להביאה בשלמות ברשימה ביבליוגרפית נפרדת בסוף הספר. עם זאת, קיימים מספר מחקרים הדנים בביטויים קוראניים שונים, אשר נעלמו מעיני המחבר או שלא היה סיפק בידו לכללם בספרו. ביניהם יש לציין במיוחד את מחקרו של תאודור לומן (Lohmann) על סורה 96, את מאמרו של סקרצ'יה אמורטי (Amoretta)

3 הופיע במסגרת פרסומי המכון לחקר המזרח (ברלין המזרחית), כרך 3/14 (1968), ע"ע 416-469.

הדן באצחאב אר-רם ⁴, ואת ניתוח הביטוי הקוראני או כנתם פאעלין ע"י מאיר בראוומן (Bravmann) ⁵. פרט מביא במספר מקומות (למשל, בהערותיו לסורה 76/3 (70)) את דעותיו של בול (Buhl) בדבר משמעות המונח עהד (ברית) בקוראן, אך אין הוא מתייחס למחקריו של סרג'נט (Serjeant) באותו נושא. על-פי התאוריה של סרג'נט מרמזים פסוקים קוראניים, שבהם נזכר המונח עהד, לחלק או לחלקים של מה שסרג'נט מכנה "מסמכי ה'חר-קה' של מדינה", המסדירים את הקשר בין המתגרים והאנצאר לבין היהודים. בסורה 76/3 (70), למשל, נרמז כנראה שזצדדים תחתומים על הקהד נשבעו לשמור עליו. יש אזהרות לאלה המפרים את העהד, למשל בסורה 40/2 (38) ⁶. כאשר פרט מצטט את הדיעות השונות בדבר מקורו של המונח הקוראני מנאפק 'ר' הדיון על סורה 167/3 (160), אין הוא מביא את סברתו של סרג'נט ⁷, שהמונח נגזר מהמילה נפקה (תשלום, הוצאה) ובה לציין את האנשים, אשר שילמו את הנפקה מתוך אי-רצון בולט.

לא תמיד ניתן לקבל את הכרעותיו של פרט ללא ערעור. כך למשל הוא קובע בפסקנות שבפסוק הקוראני זמא יעלם תאוילה אלא אלה זאר-ראס' ח'ון פי אל-עלם יקולון וכו' [איש איננו יודע את פירושו פרט לאללה ואלה (או: ולאלה) המוש- רשים בידעה אומרים]; סורה 7/3 (5) יש לראות במילים זאר-ראס'ח'ון פי אל-עלם פתיחתו של משפט חדש. זוהי אמנם הדיעה המקובלת על רוב המפרשים, ובעקבותיה אף הלכו בדרך- כלל המתרגמים האירופאיים. אך מן המפורסמות הוא שפסוק זה שימש נושא לוויכוח נוקב בין המפרשים הקדומים; כך למשל מיוחסת למג'אהד

4 RSO, Vol. 43/1 (1968), pp. 27-52
5 Der Islam, Vol. 48/1 (1971), pp. 122-125
6 R. B. Serjeant, "The 'Constitution of Medina'", The Islamic Quarterly, vol. 8 (1964) [pp. 3-16], p. 7
7 שם, עמ' 14.

אספקטים שונים של הציוויליזציה המוסלמית

D. M. Dunlop: *Arab Civilization to A.D. 1500*. Longman, London, 1971, X + 368 pp.

בשנים האחרונות הופיעו סקירות מקיפות על הציוויליזציה המוסלמית, כגון ספריהם של דומיניק ויאניגה סורדל ¹ ושל אנדרי מיקל ² ומכאן שהופעת

1 D. & J. Sourdel, *La civilisation de l'Islam classique* (Paris, 1968).

בן ג'בר (מת 103/2—721) ולמפרשים שיעים שונים הדיעה, שהביטוי זאר-ראס'ח'ון פי אל-עלם קשור בפסוק שלפניו. אמנם נכון, כי המחלוקת בין המפרשים התפתחה על רקע דוגמאטי-אידי-אולוגי: השיעים מבקשים לראות בביטוי זאר-ראס' ח'ון פי אל-עלם רמז לאמאמים, אשר רק לאללה ולהם היכולת להבין את רזי הקוראן ³; אך נראה כי אף מבחינה לשונית טהורה קשה לקבוע מסמרות בסוגיה זו. ומוטב היה אילו היה למצער מצביע על השאלה פתוחה, או אילו היה למצער מצביע על קיומה של מחלוקת בעניין.

בנספח לספרו מביא פרט רשימת תיקונים לתר-גום הקוראן שלו, וכן שני רגיסטרים של השמות והקיצורים המקובלים של הסורות השונות. הרגיסטר הראשון מסויד על-פי סדר הופעת הסורות בקוראן, והשני — על-פי הסדר האלפביתי של שמות הסורות. לרגיסטרים אלה ערך ניכר, שכן בהוצאות מזרחיות, בניגוד למקובל במערב, נהוג לציין את שם הסורה ולא את מספרה הסידורי. המחבר מסביר את היעדרו של אינדקס אנליטי לקוראן בכך שהכנתו היתה מחייבת השקעת זמן ומאמץ ניכרים. כמו-כן הוא מדגיש שכבר נעשו עבודות כאלה, למשל ע"י קרמרס (J. H. Kramers) בתרגומו ההולנדי לקוראן ⁴. עם זאת, אין ספק שאינדקס מסוג זה יתרום רבות לספר, ויש לקוות שיעלה בידי המחבר להוסיפו למהדורות הבאות של עבודתו. ראויים לציין הודפסה הבהירה ומיעוט שגיאות הדפוס (בעמ' 54, ש' 12 צ"ל bi-rūhi l-qudus ולא bi-rūhi l-qudus; בעמ' 120, ש' 19 צ"ל fi l-ardi ולא fi l-ardi; בעמ' 260, ש' 1 צ"ל selon ולא celon). אין ספק שעבודתו של פרט ראוייה להערכתם ולהוקרתם של כל העוסקים בחקר הקוראן.

א. קולברג
8 ר' למשל מחמד בן יעקוב אל-כליני, אצול אל-כאפי (טהרן 1381), כרך א', עמ' 213.
9 De Koran, Uit het Arabisch vertaald door J. H. Kramers (Amsterdam, 1956)

2 A. Miquel, *L'Islam et sa civilisation, VII-XXe siècles* (Paris, 1968).